

**NARVIR
LALAJI
(Gujarati
Edition)**

Meghani, Jhaverchand

VISIT...

LANZAROTE
Caliente.COM

જરવીર ભાભાજી

ઝવેરચંદ મેઘાણી

JOIN CHANNELS

.....

[HTTPS://T.ME/BOOKSHOUSE1](https://t.me/bookshouse1)

[HTTPS://T.ME/BOOKSKHAZANA](https://t.me/bookskhazana)

[HTTPS://T.ME/GUJARATIBOOKZ](https://t.me/gujaratibookz)

[HTTPS://T.ME/MARATHIBOOKZ](https://t.me/marathibookz)

NARVIR LALAJI
a novel By JHAVERCHAND MEGHANI
Published by Gurjar Granthratna Karyalay,
Gandhi Road, Ahmedabad 380 001

પ્રકાશક : ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

અમરભાઈ ઠાકોરલાલ શાહ : રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-380001

ફોન : 079-22144663, 09227044777

e-mail : goorjar@yahoo.com

ટાઇપસેટિંગ : શારદા મુદ્રણાલય

201, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-380006.

ફોન : 079-26564279 email : bhagwatioffset@yahoo.com

નિવેદન

‘નરવીર લાલાલજી’ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર (રાણપુર) તરફથી 1929માં પ્રગટ થયેલી. તેનો પ્રથમ વિભાગ શ્રી કકલભાઈ કોઠારીએ, તથા બીજો શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ લખેલો. 1931માં પુસ્તકની બીજી અવૃત્તિ વેળા તેનો પહેલો ભાગ રદ થયેલો, અને માત્ર શ્રી મેઘાણીએ લખેલો ભાગ રહેલો. ‘નરવીર લાલાલજી’ વાળો એ ભાગ, તથા ‘સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ’ નામના પોતાના બીજા પુસ્તકની સંયુક્ત આવૃત્તિ ‘બે દેશદીપક’ નામે શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ 1942માં પ્રગટ કરેલ. એ સંયુક્ત આવૃત્તિ માંહેલો ‘નરવીર લાલાલજી’ વાળો ભાગ શ્રી મહેન્દ્ર મેઘાણીએ પછીથી ટૂંકાવેલો, જે 1965માં મહાકવિ ન્હાનાલાલ સ્મારક ટ્રસ્ટએ પ્રગટ કરેલો.

આજે 55 વર્ષો પછી ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન ‘નરવીર લાલાલજી’ પ્રગટ કરી રહ્યું છે, તેનો અમને અનંદ છે.

મેઘાણી-પરિવાર વતી
મંજરી મેઘાણી

એપ્રિલ, 2021

અનુક્રમ

1. હરામખોર!
2. દીકરો
3. શિક્ષણમાં ક્રાંતિકાર
4. દીનબંધુ
5. વીરોનો પણ વીર
6. અમેરિકામાં
7. અસહકારને ઉંબરે
8. અભય
9. ઔદાર્ય
10. વીર મૃત્યુ

હરામખોર!

આ તમગૌરવની સમતુલા તોળનાર એ ઇંગ્લેન્ડની અદાલત હતી. શ્વેત-શ્યામના ભેદ ન પાડવાની પ્રતિષ્ઠા ભોગવનાર ન્યાયમંદિર હતું. જડજ હતા, જ્યુરી હતા, કાયદા હતા.

તફાવત માત્ર એટલો જ હતો કે ફરિયાદી હતો એક ભારતવાસી, અને તહોમતદાર હતું એક વિલાયતી વર્તમાનપત્ર. આરોપ હતો એ ગોરા પત્રકારે એ કંગાલ ભારતવાસીની બદનક્ષી કર્યાનો. ‘લાજપતરાયે લશ્કરની રાજભક્તિ ત્યજાવવા કાવતરાં કર્યા છે,’ એમ તે પત્રે લખેલું હતું.

“આમ જો ભાઈ!” બદનક્ષી કરનાર છાપાના વકીલે એક સાક્ષીને પૂછ્યું, “જો, આ છબીમાં આ કોણ બેઠું છે?”

“આજના ફરિયાદી લાજપતરાય.” સાક્ષીએ ઉત્તર દીધો.

“ને અેની બાજુમાં કોણ છે?”

“બાબુ બિપિનચંદ્ર પાલ!”

“હું, એ શપ્થ કેદમાં જઈ આવ્યો છે કે?”

“હા, એક કેસમાં જુબાની ન આપવાને કારણે.”

“જુઓ નામદાર!” વકીલ ન્યાયમૂર્તિ તરફ વળ્યો : “આ બિપિનચંદ્ર પાલ જેવા હરામખોરની સાથે છબીમાં બેસનાર ફરિયાદી લાજપતરાય પણ હરામખોર જ હોવો જોઈએ ને!”

“અને બીજી વાત, નામદાર!” વકીલ ચલાવ્યું, “આ લાજપતરાયને મિ. મોર્લે જેવા એક ઉદાર અને તત્ત્વજ્ઞાની હિન્દી સચિવે હદપાર કર્યો હતો. એથી સ્પષ્ટ થાય છે એ બડો હરામખોર હોવો જોઈએ!”

નિરાશામાં ડૂબતા ન્યાયમૂર્તિના હાથમાં જાણે કે નૌકા આવી પડી. ન્યાયમૂર્તિ જ્યુરી તરફ વળ્યા : પોતાનો અભિપ્રાય પ્રકટ કર્યો : “સાહેબો! સાચી વાત કે અા શપ્થ ઉપર આપણા વર્તમાનપત્ર ‘ડેલી એક્સપ્રેસ’ કરેલી બદનક્ષીની થયાની એક પણ સાબિતી જડતી નથી. છતાં ફરિયાદીની બદનક્ષી થયાની વાત હું સ્વીકારું છું; પરંતુ આ શપ્થને વળી આબરૂ શી હોઈ શકે? આપણા મિ. મોર્લે જેવા શાંતિપ્રેમી અને ફિલસૂફ હિન્દી સચિવે જેને હદપાર કરેલો હતો એવા હરામખોરની આબરૂને બહુ-બહુ તો ઘક્કો લાગીને કેટલો લાગે? એની

આબરૂહાનિ બદલ હું 50 પાઉન્ડ ચૂકવવાના મતનો છું.”

ગઈ કાલે જ જેની મૃત્યુનોંધ લેતાં હિન્દી ધારાસભાના અધ્યક્ષ શ્રી પટેલે જેના અવસાનને ‘જગતભરની ખોટ’ કહી, તે મહાપુરુષના સ્વમાનનાં મૂલ્ય ઇંગ્લેન્ડના ન્યાયમંદિરમાં રૂપિયા સાડી સાતસો જ હતા. કારણ એક જ : એની માતા એની માતૃભૂમિ પરાધીન છે.

દીકરો

“૨૧ ધાકિશનજી! તમારે ઘેરે દીકરો અાવ્યો. હું ફરીદપુરથી જોઈને ચાલી અાવું છું.”

“તું નજરે જોઈને આવે છે, બહેન? મને કહે તો ખરી દીકરાનો ચહેરોમહેરો કેવો, સારો છે ને?”

“અરેરે ભાઈ, રંગ કાળો અને ચહેરો બેડોળ છે. જાણે પંજાબનું બચ્ચું જ નહિ. તમારું એટલું દુર્ભાગ્ય છે. રાધાકિશનજી! હશે, જેવી પ્રભુની મરજી!”

દિલ્હી નગરમાં પિતા રાધાકિશનજી શિક્ષકની પરીક્ષા માટે તૈયારી કરવા આવી રહેલા હતા, ત્યાં આવીને અેક ઓળખીતી જાટ સ્ત્રીએ બાળ લાજપતનું આવું બયાન આપ્યું. સાંભળીને જુવાન પંજાબી પિતા અફસોસમાં પડી ગયા. કદરૂપા બાળકને માટે એને કંટાળો આવી ગયો. 1865ના જાન્યુઆરી માસની 28મી તારીખે, ફરીદપુર ગામડાના દુકાનદાર હુકમસિંહજીની એક ઝૂંપડીની અંદર જ્યારે પંજાબના નરશાદૂલનો પ્રસવ થયો, ત્યારે ઉત્સવ થવાને બદલે સગા બાપના અંતરમાં પણ ગ્લાનિ ઉઠ્ઠી. ઉત્સવ તો નિર્માયો હતો એના મૃત્યુને માટે, ને મૃત્યુનો ઉત્સવ જ સાચો જીવન-ઉત્સવ છે.

વાત્સલ્યઘેલી ભોળી માતા એના ગ્રામ્ય સંસ્કારથી પ્રેરાઈને છાની-છાની જોષીને તેડાવતી, તેડાવીને લાજપતના જોષ જોવરાવતી. બાળકના હાથપગની અને લલાટની રેખાઓ તપાસીને જોષી મહારાજ કહેતા કે “માઈ! દેવી! તારો લાજપત કોઈ મહાપુરુષ થશે, મોટી-મોટી મુસીબતો સામે મુકાબલો કરશે, લાખો દેશજનોનું કલ્યાણ કરશે, મોટો દાનેશ્વરી થશે. માતા! તું પરમ ભાગ્યવતી છે.”

જોષીની આવી ભવિષ્યવાણી સાંભળીને માતા મરું-મરું થતી. કાલીઘેલી ગામડિયાણા અંતઃકરણમાં આ આગાહીનો પ્રત્યેક બોલ અંકાઈ ગયો હતો, વિશેષે કરીને ‘દીકરો મોટો દાનેશ્વરી થશે’ એ વિચારથી તો હર્ષનાં આંસુએ એની અાંખો ભીંજાઈ જતી.

લાજપત પોતે જ લખી ગયેલ છે કે ‘મારી માતાને હસ્તે અમારો ઘરકારભાર એટલો વ્યવસ્થિત ચાલતો હતો કે જે દિવસોમાં પિતાજીને રૂ. 50ની માસિક અાવક હતી, તે દિવસોમાં ન તો અમને તંગી વરતાઈ હતી, કે ન તો જે દિવસોમાં મારી અાવક રૂપિયા એક હજારની હતી તે દિવસોમાં અમારે ઘેર અમીરાત દેખાયેલી. એનું નિત્ય-જીવન મારે માટે પરમાર્થના પ્રત્યક્ષ પાઠ સમું બની ગયું. મારી જુવાનીમાં એ મારા જાહેરજીવન માટે મગરૂર હતી, અને સખાવત કરવામાં મને અે પ્રોત્સાહન આપતી. ઉપરાંત એ એટલી ગર્વિષ્ઠ હતી કે ઊંચા વા નીચા કોઈના તરફથી અપમાન થતું તે એ સાંખી શકતી જ નહોતી. કોઈની મહેરબાનીની ભીખ એ માગતી નહોતી. જલદ પ્રકૃતિની હતી. ઉતાવળિયા સ્વભાવની હોવાથી ગુસ્સાને વખતે ઉગ્ર વાણી કાઢતી અને સામા ટોણાં ચોડવા સદા તૈયાર જ રહેતી. મારું ઘણુંખરું અંગત ચારિત્ર્ય મારામાં અેનામાંથી જ ઊતર્યું છે.’

એ જ માતાના ગુણ-પાનમાંથી લાજપતને હૃદયે આખી દુનિયાની સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યેનું સન્માન સીંચાયું હતું. પ્રેમ અને પરોપકારે છલકતી પોતાની જનેતાનું મધુર વિશુદ્ધ દર્શન એને દુનિયાની તમામ ઊંચી-નીચી કે શ્વેત-શ્યામ સ્ત્રીમાં થઈ રહ્યું હતું. એટલે જ પેલી અમેરિકાવાસી મિસ મેયોના મલિન પુસ્તક ‘મધર ઇન્ડિયા’ના પ્રત્યુત્તરમાં પોતે રચેલા ‘અનહેપી ઇન્ડિયા’ (‘દુઃખી હિન્દ’) પુસ્તકમાં એમણે લખ્યું છે કે —

“આ મારા પુસ્તકમાં યુરોપી સ્ત્રીઓની નીતિભ્રષ્ટતાનું ચર્ચાપ્રકરણ ઉપાડવાનો નિર્ણય કરવામાં મારી કેટલીયે રાત્રિઓ નિદ્રા વગરની ગઈ છે. કેમ કે, મિસ મેયોને પોતાની જાતિ પ્રતિ

જેટલું માન દેખાય છે તે કરતાં મને - હું પુરુષ છતાં - વધુ માન છે. મારી એ સન્માનદૃષ્ટિને જાતિ, વર્ણ કે કોમના ભેદો નથી. હું માનું છું કે વિશ્વમાં 'સ્ત્રી' જેટલું સુંદર અને પવિત્ર સર્જન બીજું એક પણ નથી. એનું માતૃત્વ - એની ગર્ભધારણ શક્તિ - એને જગતની બીજી તમામ સૃષ્ટિથી ચડિયાતે દરજ્જે બેસાડે છે, અને એ કારણે જ હિંદમાં જન્મેતાપણું - માતૃત્વ - આટલું મહદ્ સન્માન પામી રહેલ છે. પ્રાચીન હિન્દુઓએ સ્ત્રીને જુદે-જુદે સ્વરૂપે પૂજેલી છે : શક્તિ (ચેતના), સરસ્વતી (વિદ્યા), લક્ષ્મી (ધન) અને દુર્ગા (માતૃત્વ) : એ બધી સ્ત્રી-દેવતાઓ જ છે. હિન્દમાં તો માતાને, પત્નીને, બહેનને, પ્રત્યેકને માટે અક્કેક અલાયદો ઉત્સવ નિમંથિલો છે. અંટલે જ પોતાની પત્ની, પુત્રી અથવા માતા સિવાયની પ્રત્યેક પરાયી સ્ત્રીને હિન્દમાં 'માતા' તરીકે સંબોધવામાં આવે છે. અજાણી સ્ત્રી સાથે વાત કરતી વેળા હિન્દ હંમેશાં 'મા' અથવા 'બહેન' કહીને, ઘણુંખરું તો 'માઈ' કહીને જ બોલાવે છે.

“કોઈ પણ હિન્દી, સિવાય કે જેની નૈતિક ભાવના પરદેશી સરકારના ચાલુ જાસૂસી કામને લીધે છેક જ ભ્રષ્ટ થઈ ગઈ હોય, અથવા તો જેની સમતોલતા ગુસ્સાથી તદ્દન ગુમ થઈ હોય, તે સિવાયનો કોઈ પણ હિન્દીજન સ્ત્રીજાતિનું અપમાન કરી શકે એવું અમે માનતા નથી. યુરોપિયનો ચાહે તે બોલે, છતાં હિન્દીને સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે ઊંચું સન્માન છે. હિન્દને પોતાની ધર્મપત્ની પોતાના અંગ સમી છે, અને જગતની અન્ય તમામ સ્ત્રી-એ ચાહે તે હો-એને મન 'દેવી' સમાન, માતા અને બહેન સમાન અદબ કરવા લાયક છે. 'પંજાબી' પત્રે 1907ની મેની 8મીએ વ્યક્ત કરેલા આ વિચારો મારી પોતાની જ લાગણી રજૂ કરે છે.”

પોતાના જીવનના અંતિમ દિવસોમાં પોતાની અડસઠ વર્ષની ઉંમરે જ્યારે માતાની અને પોતાની વચ્ચે કાળનો મહાનદ યાલીસ વર્ષનું અંતર પાડીને વહેતો હતો ત્યારે પણ લાજપતરાય મૃત્યુના એ મહોદધિને સામે પાર ચાલી ગયેલી માતાને નહોતા વિસારી શક્યા. કેમ કે હિન્દની રિબાતી સ્ત્રીજાતિરૂપે માતાને એ જીવંત માનતા હતા. પોતે મિત્રોને કહેતા કે “હવે હું ઝાઝું જીવવાનો નથી. એટલે મારી છેલ્લી વારની સર્વોપરી ઝંખના મારી માને નામે સ્ત્રીઓની એક ઇસ્પિતાલ બાંધવાની છે.” એમ કહીને એ બાબતની આખી રૂપરેખા પોતે તૈયાર કરેલી તે મિત્રોને બતાવતા હતા. છેલ્લી ઘડીએ પોતાનું વસિયતનામું કરીને પોતાની બાકીની બધી પુંજી આ 'સ્ત્રી-બચ્ચાંની ક્ષય નિવારણ ઇસ્પિતાલ' માટે ટ્રસ્ટ કરીને આપી હતી, અને કાયમી ભંડોળ સ્થાપવા માટે પાંચ લાખનો સવાલ દેશ સમક્ષ નાખી, પોતે જ ભટકી-ભટકી મોટી રકમ ભીખી પણ અંવેલ હતા.

પિતાજી પ્રત્યેના પ્રેમે પણ પેલી 'કાળા કદરૂપા' બાલક માટેની ગ્લાનિનો ઠીક ખંગ વાળી દીધો! ત્રેવીસ વર્ષની વયે તો લાજપતે બાપુને નોકરીમાંથી નિવૃત્તિ લેવરાવી, પોતાના નાના ભાઈઓના અભ્યાસનો બધો બોજો ઉપાડી લીધો. રાધાકિશનજી પોતે જ પાછળથી કહેતા કે “મેં પેન્શન લીધું ત્યારે લોકો મને રોકતા હતા, ડરાવતા હતા કે લાજપત ખર્ચ નહિ આપે તો? પણ હું તો લાજપતને ઓળખું ખરો ને! એ મારો દાનો દીકરો મને છેતરે જ નહિ.”

પેન્શન પર ઊતર્યા પછી પિતાજીને નિવૃત્તિ ન ફાવી. દુકાન માંડવાનું દિલ થયું. તુરત લાજપતે 10-12 હજાર રૂપિયા પિતાજીને વેપાર માટે દીધા અને જગ્રામમાં હાટ ખોલાવી દીધું. પિતાને નામે જગ્રામમાં 'રાધાકિશન હાઈસ્કૂલ'ની સ્થાપના કરી.

હિન્દની કેળવણીના કોયડાઓ પર પોતે એક પુસ્તક લખ્યું છે, એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં પોતે ઊર્મિભેર પિતાજી વિશેની મગરૂબી પ્રગટ કરે છે :

“આ વિષય ઉપર લખવાનો મારો અધિકાર એ છે કે હું એક શિક્ષકનો પુત્ર હોવાનું ગૌરવ ધરાવું છું. ગઈ સદીની સાઠીની અંદર અંગ્રેજ સરકારે જે પહેલી શિક્ષક ટુકડીને તાલીમ આપી હતી તેમાં મારા પિતા પહેલવહેલા હતા. મારા પિતા પહેલા વર્ગમાં આવેલા, અને

કેટલાક વિષયમાં તો એમને ઊંચામાં ઊંચા દોકડા અપાયેલા. મારું પહેલું શિક્ષણ મને એમની પાસેથી મળ્યું છે. હું મિડલ સ્કૂલમાંથી લાહોર હાઈસ્કૂલમાં ગયો ત્યાં સુધીના અંગ્રેજી સિવાયના તમામ વિષયો હું એમની પાસેથી જ શીખ્યો હતો. શિક્ષણની અંદરનો મારો રસ એમને જ આભારી છે. મારી જિંદગીમાં હું ઘણા શિક્ષકોને મળ્યો છું, પણ એમના કરતાં કોઈ અચ્છો શિક્ષક મેં દીઠો નથી. એ વિદ્યાર્થીઓ સાથે ભાઈની રીતે વર્તતા અને તેઓના સહવાસમાં આનંદ પામતા. એમણે પોતાનામાં જે કાંઈ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન હતું તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને અર્પી દીધું હતું : દેતા હોય તેવા ભાવથી નહિ, પણ સહકારની – પરસ્પર વિનિમયની લાગણીથી. જ્યાં-જ્યાં એ ગયા ત્યાં-ત્યાં એ વિદ્યાર્થીઓની સ્નેહમૂર્તિ સમા હતા. પોતે શીખવતા તે વિષય પર વિદ્યાર્થીનો બુદ્ધિપૂર્વકનો તલસ્પર્શ દેખે ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થી કેટલું યાદ રાખી શકે છે તેની એમણે કદી ખેવના કરી નથી. એમણે કદી શીખવ્યું નથી. માત્ર સહુને પોતાની રીતે શીખવામાં સહાય જ કરી છે. આ બધું એમને માટે સહજ હતું, કેમ કે અંગ્રેજી ભાષાનો એક શબ્દ પણ પોતે ન જાણતા હોવાથી, શિક્ષણનું શાસ્ત્ર કે શિક્ષણની કલા – બેમાંથી કશુંયે બનાવટી ભણતર પોતે ભણ્યા નહોતા.”

આવા પિતા પ્રત્યેનો સ્નેહ લાલાજીની 1907ની પહેલી જેલજાત્રા વખતે કેવું વીરોચિત સ્વરૂપ ધારણ કરી શક્યો હતો તે એમના બીજા પુસ્તક (“મારી હૃદયપારીની કથા”)માંથી જડી આવે છે : 1907ના મે મહિનાની 9મી તારીખ, એટલે લાજપતરાયની બેતાલીસ વર્ષની ઉંમર : એટલે પિતાનો પૂરેપૂરો બુદ્ધાપો અને માતાનો વિદેહ : પોતાની પૈસેટકે છલોછલ જાહોજલાલી અને બહોળું કુટુંબ : લખે છે કે ‘મારે મારા પિતાને આ વિપત્તિ માટે તૈયાર કરવાના હતા. મારી પત્ની, મારી તાજેતર રંડાયેલી પુત્રી અને મારો સહુથી નાનો દીકરો – એ ત્રણે તો લુધિયાને મોસાળમાં ગયાં હતાં, એટલે મને સંતોષ હતો કે મારી ગિરફતારીને સમયે કૌટુંબિક પ્રેમનું કશું નાટક નહિ ભજવાય. પરંતુ સહુથી વધુ વ્યથા મને મારા બુદ્ધા બાપુની હતી. મારું આખું જીવન મારા પિતૃપ્રેમ તથા દેશ પ્રત્યેના કર્તવ્યની લાગણી વચ્ચેના સતત સંગ્રામ સમું બની ગયું હતું. વારંવાર એમને ન રુચે તેવાં, એમની મંજૂરી વિરુદ્ધના જાહેર કાર્યો કરી કરીને મેં એમને નારાજ કર્યા હતા. તેમ છતાંયે એમની નારાજી મારાથી છુટ્ટા પડી જવા જેટલી હદે હજુ સુધી કદી પણ નહોતી ગઈ. ક્વચિત્-ક્વચિત્તી ઘડીભરની નારાજી અને નાપસંદગી છતાં પણ એ હંમેશાં મારા રક્ષા-દેવ જ હતા. મારા આરોગ્યની ચિંતામાં ને ચિંતામાં એમના વાળ અકાળે ધોળા બની ગયા હતા. મારી બીમારીમાં જે વખતે ઘરનાં બીજા સર્વેએ મારી આશા છોડી દીધી હતી, તે વખતે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા છતાં પણ, મહિનાઓના મહિના સુધી, એક ઘડી પણ મારી પથારીથી અળગા થયા સિવાય એ પિતાએ મારી સારવાર કરી હતી. મારા પરનું આ અાવેશભર્યું વાત્સલ્ય જ એમની જીવનદોરી સમાન હતું; અને એ વાત્સલ્યે જ મારા પર મુખ્ય સંયમ જમાવીને, મને કુટુંબ-સ્નેહનાં બંધનો તોડી નાખી ત્યાગજીવનમાં જતો અટકાવી રાખ્યો હતો. મારા હૃદયને આધ્યાત્મિક વલણ આપનાર પણ એમના જ ઉચ્ચ ચારિત્ર્યની તેમજ નીતિમય જીવનની અસર હતી. હું જુવાન બન્યો ત્યારથી હંમેશાં મારી મુખ્ય કાળજી એમની નારાજીના પ્રસંગો ન આવવા દેવાની જ રહેતી. અને મારા જાહેર જીવન સિવાયના ઘર તેમજ બહારના દરેક કામમાં એમની ઇચ્છા એ જ મારે તથા મારા સ્વજનોને માટે કાયદો હતો. એટલા માટે જ મારા પર જો કશી આફત આવે તો અંતરમાં દુઃખ ન ધરવા માટે મેં એમને તૈયાર કર્યા. કાળજી લખ્યો.....

“જ્યારે હું દેશવટેથી છ મહિને પાછો વળ્યો, ત્યારે મેં સાંભળ્યું કે એમના શિર પરની આ મોટામાં મોટી આફત દરમિયાન એમણે મક્કમ, મર્દને શોભતું અને ગર્વમય વલણ ધારણ કરી રાખ્યું હતું. એમની મર્દાંગીને ન છાજે અને મારા કાર્યની વિશુદ્ધિ પરના મારા વિશ્વાસને

હીણપ લગાડે એવું કોઈ પણ પગલું ભરવાનો એમણે પલવાર પણ વિચાર કરેલો ન હતો. આ સાંભળીને મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. એ મને પત્રો લખતા તે ઘણા ટૂંકા હતા, છતાં પોતે પોતાનાં દુઃખો કેવી ધીરજથી સહન કરતા-કરતા મર્દની રીતે મારાં બાળબચ્ચાંની રક્ષા કરી રહ્યા છે, એટલું સમજી જવા માટે તો એ ટૂંકા પત્રોમાં પૂરતું લખાણ હતું. પરંતુ એમણે તો તે ઉપરાંત મારા બચાવ માટે પોતાની કસેલી કલમ ઉઠાવી હતી અને અં કલમ વડે એ કાળા કામ કરનારા મારા દેશબંધુઓની કુટિલ પેરવીને ધૂળમાં મેળવી રહ્યા હતા, એની તો મને ખબર પણ શી રીતે હોય! હું પાછો આવ્યો ત્યારે જ મને શરમ સાથે માલૂમ પડ્યું કે એક હિન્દી ડેપ્યુટી કમિશનરે, કેમ જાણે મારો બુદ્ધો પિતા મારા રાજદ્વારી વિચારો બદલ અને મારી હિલચાલ બદલ કોઈ રીતે જવાબદાર હોયની, એ રીતે એ વૃદ્ધની હિલચાલ પર ગેરકાયદેસર રીતે સતત છૂપી ચોકી રાખવાનું હીચકારું કૃત્ય પોતાની નોકરીને અંગે આવશ્યક ગણ્યું હતું. તેમ છતાં એ ડોસા ક્ષણ માત્ર પણ ડગમગ્યા નહોતા, એમણે મારી નિર્દોષતા પર ઘડીભર પણ વિશ્વાસ ખોયો નહોતો, અથવા તો પોતાના પ્રત્યે અદ્વિતીય િપતૃપ્રેમ ધરાવનાર બેટાની ગેરહાજરી થકી અંતરમાં વલોવાતી વેદનાને વશ બની કદી પણ નિરાશાને નોતરી નહોતી.’

શિક્ષણમાં ક્રાંતિકાર

િપ તામહના દબાણને લીધે તેર વરસની વયે તો લાજપતરાયનું લગ્ન થઈ જાય છે, અઢારમે વર્ષે એ કાયદાની પહેલી પરીક્ષા પાર કરે છે. વીસમે વર્ષે સનદ મેળવવાની પરીક્ષા વટાવી હિસ્સાર ગામમાં વકીલાત આરંભી દે છે. યૌવનનાં નિશ્ચિત સંસાર-સુખો, મનોરાજ્યના સ્વપ્નવિહારો અથવા બલપ્રાપ્તિના મસ્તીભર્યા પ્રયત્નોને એના જીવનમાં સ્થાન મળે તે પહેલાં તો લગ્ન અને ગુજરાનની બન્ને ધૂંસરીઓ એના કાંધ પર પડી જાય છે. જોતજોતામાં એ પાણીદાર જીવાનની વકીલાત માસિક અઢીસો રૂપિયાની રકમ ઉપર પહોંચી જાય છે, અને તેની સાથોસાથ જાહેર જીવનનાં દ્વાર ઊઘડી જતાં એની કમાઈની મોટી બચત પરમાર્થની ઝોળીમાં પડવા લાગે છે.

પંજાબમાં સ્વામી દયાનંદનો શંખ ફૂંકાયો, સમાજજીવન તેમજ ધર્મજીવનના સડા ઉપર આર્યસમાજની નસ્તર-છૂરી ફરવા લાગી, અને સરકારી નિશાળોમાં કારકુનો પેદા કરવાનું સાંચાકામ કરનારી કેળવણીના સત્યાનાશ તરફ દયાનંદના જીવાન શિષ્યોનું ધ્યાન ખેંચાયું. એકવીસ વરસની સુકુમાર ઉંમરે પોતાના બીજા બે સાથીઓના સંગમાં લાજપતરાય પૈસાની કશી સગવડ સિવાય, પ્રજાની સહાનુભૂતિ વગર અને રાજસત્તાની સંદેહભરી નજર સામે દયાનંદ એંગ્લોવૈદિક કૉલેજનાં તોરણ બોંધે છે. પોતે લખે છે કે ‘આ સંસ્થાની એક-એક ઈંટની પાછળ ઇતિહાસ છે. એ કદાચ આ દુનિયાને અજવાળે કદી જ નહિ આવે. આ વાતો લગભગ વિસરાઈ ગઈ છે, અને જે થોડી વાતો હજી પ્રચલિત છે તે બધી પણ એના સ્રષ્ટાઓનાં શબ્દોની સાથે જ બળીને ભસ્મ બની જશે.’

પ્રત્યેક ઈંટ પછવાડેની એ ગુપ્ત કથાઓ તો બેશક ગૂપ્ત થઈ છે. પરંતુ લાલાજીના સ્વાર્પણ સાથે સંબંધ ધરાવતી વાતો આ રહી : પૂરી એક પચીસી સુધી યુવાન લાજપતરાય અા વિદ્યાલયની વ્યવસ્થા સાથે ઝડકાયેલા રહ્યા; નવ વર્ષ સુધી એના કાર્યવાહક મંડળના મંત્રી રહ્યા; કેટલાંય વર્ષો સુધી ઉપપ્રમુખ રહ્યા : પરંતુ એમનું કર્તવ્ય માત્ર કાર્યવાહીના ચાર છેડા વચ્ચે જ નથી રોકાઈ રહ્યું. ઑફિસ ચલાવવી, ફાળા માટે જાહેર સભાઓમાં વ્યાખ્યાન આપવાં, ફાળા ઉઘરાવવા, પ્રચારકામ આગળ ધપાવવું અને વર્તમાનપત્રો માટે લેખો લખવા વગેરે : આટલેથી એમનાં સરસ્વતી-પૂજનનાં અર્ધ્ય-પુષ્પોની સમાપ્તિ નથી થતી. એ તો અા બહુવિધ બોજો ઉઠાવતાં શિક્ષકનું કાર્ય પણ અદા કરતા, વિદ્યાર્થીઓની સાથે ભેળાતા, છાત્રાલયો ઉપર પણ દેખરેખ રાખતા. પ્રત્યેક વખતે આર્યસમાજના વાર્ષિક ઉત્સવ પર એનો એક જ વ્યાખ્યાન-સૂર શ્રોતાઓનાં ખિસ્સામાંથી નાણાંની રેલો વહાવતો, પરંતુ એ વ્યાખ્યાન-સૂર પાછળ માત્ર શબ્દોનું કે માત્ર ભાવોર્મિનું નહિ, પણ પોતાના પ્રથમપહેલા દ્રવ્યદાનનું જોર હતું. પહેલી જાહેરાત હંમેશાં એમના પોતાના ગજવામાંથી જ થતી હતી. અાવી આર્થિક સહાય એમણે જિંદગીભર ચાલુ રાખી હતી. પોતાને રહેવાનું મકાન પણ કૉલેજની પાડોશમાં જ ખરીદ્યું હતું. સત્તાધીશોની ભૂકુટિ સામે પણ સ્વદેશી શિક્ષણનો ધ્વજ ફરકતો રાખનાર એ નાનાશા યુવાન-મંડળને મોખરે હંમેશાં લાજપતરાય હતા. એમના મૃત્યુ પહેલાં બે જ દિવસ ઉપર એવું બન્યું કે પોતે કૉલેજના કેટલાક કિશોરવયના છોકરાઓને પ્રભાતમાં અતિ વહેલા સરઘસમાં નીકળતા જોયા. તુરત જ પોતે પ્રિન્સિપાલને લખ્યું કે ‘આ અટકાવવું ઘટે, નહિ તો છોકરાઓની તંદુરસ્તી બગડશે!’ આટલી મમતાના ગર્ભમાં જે સ્વાર્પણ ઊભું હતું, તે સ્વાર્પણના સીંચનથી તો ‘દયાનંદ એ. વ. કૉલેજ’ની અંદર પદ્મની પાંખડીઓની પેઠે અન્ય અનેક કૉલેજો ને શાળાઓ ફૂટી નીકળી. પોતે કહે છે કે સંજોગોનું પરિબળ વિચારતાં તો અા વિદ્યાલય એક અદ્ભુત નવલકથા સમું દીસે છે. આટલું અસીમ મમત્વ છતાં, સંસ્થાની સાથે

પોતાની તદ્દપતા છતાં, રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો નિષ્પક્ષપાતી મંથનકાર લાજપતરાય પોતાની ‘ધી પ્રોબ્લેમ્સ ઓફ નેશનલ એજ્યુકેશન ઇન ઇન્ડિયા’ નામની ચોપડીમાં પોતાના જગતભરના શિક્ષણવિષયક અનુભવનું દોહન કરતાં છેક 1918માં જતાં ઉચ્ચારે છે કે, આ સંસ્થા પણ રાષ્ટ્રીય કેળવણીના કોયડાનો સાચો ઉકેલ નથી અાણી શકી.

દીનબંધુ

૬ શમાં દુષ્કાળ પડે, રોગચાળો ફાટી નીકળે, જળપ્રલય કે ધરતીકંપ થાય, ત્યારે તો ખ્રિસ્તી મિશનરીઓની મોસમો ખૂલતી, ડુંડાં લાણવાની જાણે કે લાણી પડતી. હજારો અનાથ હિન્દી બચ્ચાં પાદરીઓના હાથમાં પડીને ધર્મ અને જાતિના અભિમાન ગુમાવતાં, મોટપણે માતૃભૂમિનાં શત્રુ બનતાં. કારણ એ હતું કે ભૂખમરનાં માર્યા હજારો માબાપો પેટનાં સંતાનોને પણ પાદરીઓના હાથમાં જવા દેતાં અને તે પછી દુષ્કાળ વીત્યે પાદરીઓ એ બચ્ચાંને પાછાં માબાપના કબજામાં સોંપતા નહિ. એ રીતે રાજપૂતાનાના ફક્ત એક દુષ્કાળમાંથી જ કુલ 70 હજાર હિન્દુ બાળકો ખ્રિસ્તીઓને હાથ પડી ગયાં હતાં. એવે સમયે પંજાબમાં પહેલવહેલી બિનખ્રિસ્તી અનાથસહાયક ઝુંબેશ ઉપાડનાર એક લાજપતરાય જ હતા. ત્રીસ-બત્રીસ વર્ષની વય એટલે તો જિંદગીનો ઉંબર લેખાય. દરમિયાન તો પોતે ફિરોઝપુર, મેરઠ વગેરે સ્થળે અનાથ-આશ્રમો ઉઘાડી નાખ્યા હતા. એવે 1899-1900ના અરસામાં મધ્યપ્રાંત, રાજપૂતાના, બંગાળા વગેરે સ્થળોમાં દુષ્કાળ ફાટી નીકળ્યો. એ ચીસ લાહોરમાં લાજપતરાયને કાને પડી. એમનું અંતઃકરણ પીગળી ગયું. સહાયસમિતિઓ ગોઠવી, દ્રવ્ય મેળવી, ઠેર-ઠેર પોતાના ધર્મદૂતોને એમણે મોકલી દીધા. ફિરોજપુરના સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્ દયાનંદ અનાથઆશ્રમની કાર્યવાહી કરવાથી પોતાને અચ્છી તાલીમ મળી ગઈ હતી તેથી પોતે હજારો અનાથ હિન્દુઓને બચાવ્યા. એ દેખીને પાદરીઓની આંખો ફાટી ગઈ. 1901માં ‘દુષ્કાળ કમિશન’ બેઠું. સરકારે લાજપતરાયને જુબાની અપવા તેડાવ્યા. જુબાનીમાં એમણે ઉઘાડેછોગ જાહેર કર્યું કે ખ્રિસ્તીઓ અમારાં હિન્દી બચ્ચાંને આવાં સંકટોનો ગેરલાભ લઈ ઉઠાવી જાય છે તેની સામે હું ઇલાજ માગું છું. હું માગું છું કે પ્રથમ પહેલાં અનાથ બાળકોને પાછાં શોધી કરીને એનાં પોતપોતાનાં માબાપોને હવાલે કરવાં; માબાપો ના પાડે તો આર્યસમાજ આશ્રમોના હાથમાં સુપરદ કરવાં; અને એ ન રાખે તો જ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓને ભળાવવાં. સરકારે આ માગણીનો સ્વીકાર કર્યો. ખ્રિસ્તીઓનો ભક્ષ ગયો. હજારો બાળકોને હિન્દુત્વની ગોદમાં પાછાં તેડી લાવનાર લાજપત ઉપર આ મતલબી વિધર્મીઓની વફદૃષ્ટિ તે દિવસથી જ રમવા માંડી હતી.

1905માં કાંગડા જિલ્લો ધરતીકંપનો ભોગ થઈ પડ્યો. એ પ્રચંડ ભૂકંપને લીધે હજારો મકાનો જમીનદોસ્ત થયાં, હજારો ગરીબો ઘરબાર વિનાનાં બન્યાં. તેઓની વહારે પણ લાજપતરાય જ ધસી આવ્યા. દ્રવ્ય ભેગું કરી, સ્વયંસેવકોનાં દળ ઊભાં કરી, અનાથઆશ્રમ ઉઘાડી એ પીડિતોના ઉદ્ધાર માટે મથ્યા.

પંજાબ જેવા સ્થિતિયુક્ત પ્રાંતમાં અંત્યજોની સારવાર કોઈ હિન્દુએ લીધી નહોતી. એ ‘અછૂતો’ માનવજાતને મળેલા તમામ જન્મસિદ્ધ હક્કોથી બાતલ હતા. એને નહોતી શાળાઓ કે નહોતાં નવાણો. એની વહારે પણ જોશીલો લાજપત જ ચડ્યો હતો. પંજાબભરમાં એ અછૂતોદ્ધારનો મંત્ર ગુંજતા-ગુંજતા ધૂમતા. અને એમના અંતરમાં અછૂતો પ્રતિની કેવી જવાળાઓ ઊઠી હતી તેની સાખ તો સાઇમન કમિશનના બહિષ્કાર પર પોતે વરિષ્ઠ ધારાસભામાં જે અભયભરપૂર વ્યાખ્યાન દીધું તેમાંથી જડે છે. એ બોલ્યા છે કે —

“સાહેબો, આ અણિશુદ્ધ ગોરા કમિશનની નિમણૂક કરવાના બચાવમાં અમીર બર્કનહેડે એક કયો મુદ્દો આગળ ધર્યો છે, જાણો છો? એ છે સરકારની અસ્પૃશ્યો પ્રતિની દયાનો મુદ્દો! અસ્પૃશ્યોની હસ્તી તમે ક્યારથી સ્વીકારી, ભલા? આ દલિત વર્ગના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન બ્રિટિશ સરકારને કયે દિવસે થયું, સાહેબો? લાગે છે કે 1917થી.”

એક સભ્ય : “શી રીતે?”

“શી રીતે તે હું એક ક્ષણમાં જ આપને સમજાવું છું, સાહેબ! 1917ના ઑગસ્ટમાં સરકારે મહાન ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે બ્રિટિશ રાજનીતિનું ધ્યેય હિંદને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અંદરના એક અંગ તરીકે તૈયાર કરવાનું છે. આ ઢંઢેરો હિન્દને વિશે રહેતી સમસ્ત અંગ્રેજ જનતાને, અમલદાર તેમજ બિનઅમલદાર તમામને, કડવો લાગ્યો. એટલે પછી પોતાની અાખી કારકિર્દીમાં પ્રથમપહેલી વાર 1917-18માં જ શિક્ષણ-પ્રગતિના અહેવાલમાં અસ્પૃશ્યોની હયાતીની નોંધ લેવાણી. તે અગાઉ અંગ્રેજ સરકારની દૃષ્ટિએ આ અસ્પૃશ્યો જીવતા જ નહોતા. ઓણે શું કર્યું? ઓણે અસ્પૃશ્યોની વસતી-ગણના કરાવી. શા માટે? અસ્પૃશ્યોની કેળવણીની પ્રગતિ શી રીતે થઈ શકે અને એનું હિત શી રીતે સુધારી શકાય તે જાણવાનાં દંભી બહાના તળે. પછી? પહેલી વારના વસતી-પત્રકે અસ્પૃશ્યોની સંખ્યા 3 કરોડની બતાવી. એ સંખ્યાને 1921ની વસતી-ગણનામાં સેન્સસ કમિશનરે છલંગ મારીને સવાપાંચ કરોડની કરી નાખી. અને ઓણે કહ્યું કે ઘણું કરીને અસ્પૃશ્યોનો આંકડો સાડા પાંચ ને છ કરોડની વચ્ચે હોવો જોઈએ. પછી મિ. કોટમેને કલમને એક જ ઝટકે એને નિશ્ચયપૂર્વક છ કરોડ કરી નાખી; અને આજે જે છ કરોડ અસ્પૃશ્યોની વાત સરકાર વારંવાર કરી રહી છે તે આ રીતના છ કરોડ છે! હું પૂછું છું કે બ્રિટિશ સરકારે દોઢસો વર્ષના અમલ દરમિયાન અસ્પૃશ્યોને માટે શું ભલું કર્યું?”

મિ. અહમદ : “તમે શું કર્યું?”

લાજપતરાય : “મેં શું કર્યું? કહું છું. સાંભળો. છેલ્લાં પચીસ કરતાં વધુ વર્ષથી – ધારાસભામાં એ લોકોના પ્રતિનિધિને બેસવા દેવાનો ઇશારો સરખો થયો તેની પૂર્વે ઘણાં વર્ષોથી – હું અસ્પૃશ્યો માટે મારું કર્તવ્ય કરતો આવું છું. હું સરકાર પક્ષના દરેક સભાસદને પડકાર કરીને પૂછું છું કે બોલો, તમે છેલ્લાં પચીસ વર્ષ દરમિયાન અસ્પૃશ્યોદ્ધાર માટે શું કર્યું છે? અરે અત્યારે પણ – આ નવા વહીવટમાં પણ – અસ્પૃશ્યોની કેળવણી અને આબાદાની ધપાવવાના અમારા નાનાશા પ્રયાસો પરત્વે પણ સરકાર સામી પડે છે. અમે જ્યારે-જ્યારે પંજાબમાં આ લોકો માટે કૂવા ઉઘાડવાનું કહીએ છીએ, ત્યારે એ ના પાડે છે. અમે એનાં બાળકો માટે ખાસ શિષ્યવૃત્તિઓ કાઢવા સૂચવીએ છીએ, તો એ પ્રસ્તાવ પર પણ નૈયો ભાણે છે. જ્યારે એક સભાસદે અસ્પૃશ્યોના શિક્ષણ માટે રૂપિયા નવ લાખની મંજૂરીનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો, ત્યારે પણ સરકારે મક્કમ ‘ના’ સંભળાવી. અમે માગ્યું કે લશ્કરમાં અને ત્યાં નહિ તો છેવટે પોલીસ ખાતામાં તેઓની ભરતી કરો, તો સરકારનો જવાબ છે કે ‘ના, અત્યારના સંજોગોમાં નહિ; કેમ કે બીજા હિન્દુઓ વિરોધ કરશે.’ તો પછી આ અસ્પૃશ્યો માટે ઊભરાતું હેત શાનું? એ છે દંભી બરાડો. હું તો અાંહી બેઠેલ અંત્યજ પ્રતિનિધિ ખુદ મિ. રાજાને જ આહ્વાન આપીને પૂછું છું કે બતાવો, સરકારે છેલ્લાં 25 વર્ષમાં તમારે માટે શું ઉકાળ્યું? એ તો કેવળ આંખમાં ધૂળ નાખવાની વાત છે. બાકી તો શુદ્ધ વિશ્વબંધુત્વની દૃષ્ટિએ અને સદંતર નિઃસ્વાર્થભાવે એ લોકોની ઝુંબેશ પરત્વે પહેલ કરનારા અમે જ છીએ. અમે એ લોકોને અમારાં જ સગાં ગણ્યાં અને અમારી નમ્ર રીતિએ અમે એને છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી ઊંચા લેવા મથીએ છીએ. મેં પોતે પણ મારા સમયનો મોટો ભાગ અને મારી બચતની મોટી રકમો અસ્પૃશ્યો માટે જ અર્પણ કરી છે. હું પૂછું છું કે એની સામે જમા કરવા જેવું આ સરકારે અને આ ગોરા સભ્ય સાહેબોએ કશું કર્યું છે?”

લાજપતરાયનો શબ્દેશબ્દ સત્યના પાયા પર ઊભેલ છે. એમાંનો એક પણ હરફ જૂઠો પાડવા ત્યાં કોઈ સભાસદની પાસે સાધન નહોતું.

અમેરિકામાં પોતે દેશપારી ભોગવતા હતા; પેટગુજારા માટે જાતમહેનત કરી મથવું પડતું; ઘણી વાર ઘેરથી સરકારની ડખલને લીધે ખરચી આવવામાં મોડું થતું; પોતે મૂંઝાઈને રડતા હોય; તે ટાણે પણ કોઈ હિન્દી વિદ્યાર્થી એમની સહાય વિના એમની કનેથી પાછો ન

વળતો. વિદ્યાર્થીની કથની સાંભળી પોતે એટલા બધા પીગળી જતા, કે તે જ ઘડીએ ગજવામાં હાથ નાખી જે કાંઈ છેલ્લી મૂડી હોય તે રાજી થઈને આપી દેતા; અને પોતે તો પૈસાને અભાવે પુત્ર પ્યારેલાલનાં ટૂંકાં કપડાં પહેરીને યુરોપમાં પ્રવાસો કરતા. કોઈ કહે કે, “લાલાજી, આ ઠીક નથી લાગતાં.” પોતે હસીને જવાબ દેતા કે “કાંઈ નહિ, ચાર! એ તો ટૂંકી મુસાફરીમાં ચાલ્યું જાય.”

વીરોનો પણ વીર

1 907નો મે મહિનો ચાલતો હતો. દમનદોર ચારે દિશામાં દેશને ચગદતો હતો. અને એ ઘર્ષણમાંથી અસંતોષનો અગ્નિ ફાટતો હતો. બંગાળમાં બંગલંગની સામે બિપિનચંદ્ર પાલે આંદોલન મચાવ્યું અને બંગ-યુવકોએ માથાં હથેલીમાં લઈ આત્મસમર્પણની તૈયારી કરી. મહારાષ્ટ્રમાં લોકમાન્ય ટિળક જવાલા ચેતાવી રહ્યા હતા. અને પંજાબમાં ત્યાંની સરકાર જમીન પરનો કર વધારી જાટ કૃષકારોની કમબખ્તીનો એક ખરડો ઘડતી હતી તેની સામે લાલાજી અને જાટ કોમના નેતા સરદાર અજિતસિંહની જોડલીએ જાહેર મતનો બળવો જગાવવા ઝુંબેશ માંડી. લાલાજીને તો એના બનારસ મહાસભાના વ્યાખ્યાન પછીથી સરકારપક્ષનાં છાપાંઓએ ‘બળવાખોર’ શબ્દે ડામી દીધા હતા. એના ઉપર લશ્કરમાં વિદ્રોહ જગાવવાના નિર્મૂલ આક્ષેપો પણ થઈ રહ્યા હતા. સરકાર યોગમ વિપ્લવના ઓળા દેખતી હતી. એવે વખતે લાયલપુરમાં જાટોની મેદની મળી. અંગ્રેજ સૈન્યને ઉત્તમોત્તમ સિપાહીઓ જે કોમમાંથી મળતા હતા તે જ આ જાટ કોમની સામે લાલાજીએ જોશીલું ભાષણ કર્યું અને સરકારને એક તક સાંપડી.

એક મિત્રે કહ્યું “લાજપતરાય, તમારા લાયલપુર ખાતેના ભાષણમાંથી ‘રાજદ્રોહ’નું ટીપું નીચોવવા માટે જમીન-આસમાન એક થઈ રહ્યાં છે.”

બીજાએ કહ્યું “કુકા લોકોના આગેવાન ભાઈ રામસીંગના જેવી તમારી પણ વલે કરવાની ગોઠવણ ચાલી રહી છે.” (ભાઈ રામસીંગ શીખોના એક ધાર્મિક સંપ્રદાયના નેતા હતા. 1872માં એને મુકદ્દમો ચલાવ્યા વગર બ્રહ્મદેશ કાળા પાણીએ ઉપાડી જવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં એ તુરંત જ મરણ પામ્યા હતા.)

ત્રીજા મિત્રે સલાહ આપી કે, “ચાલો લાહોરમાંથી નીકળી જઈએ. વાદળું પસાર થઈ જવા દઈએ.”

લાલાજીએ જવાબ આપ્યો : “નહિ, નહિ; એ કાયદાની ચુંગાલમાં આવવા જેવું એક પણ કામ મેં કર્યું નથી. કાયદેસર મને સરકારની આંગળી અડકી શકે જ નહિ. મને કશો ભય નથી.”

પોતાના પર ઘેરાતાં વાદળાંની વાતો વધવા લાગી. 1818નો કાળો કાયદો ઉઘાડીને વાંચી જોયો. માથું ધુણાવ્યું : ના, ના, અંમાં વર્ણવેલું કૃત્ય મેં કદી કર્યું જ નથી, મને પકડે જ નહિ. હું એવો કયો મોટો માણસ !

છતાં અફવાઓ વધવા લાગી. કદાચ ગામતરું કરવું પડશે એવું માનીને લાલાજીએ તૈયારી કરવા માંડી. અને શી-શી તૈયારી કરી?

1. પત્ની તો બહાદુર છે. એ નહીં મૂંઝાય. એ તો બચ્ચાંને હિમ્મતથી ઉછેરશે. એની મને ચિંતા નથી.

2. પિતાજીનો પ્રેમ અપરંપાર છે : એ ડોસો ઝૂરી-ઝૂરીને મરશે! માટે એના પર હિમ્મત દેનારો પત્ર લખી કાઢું :

બહાલા પિતાજી,

મારી ગિરફતારીની અફવાઓ જોરથી ચાલી રહી છે. એ કેટલી પાયાદાર છે તે ખબર નથી. છતાં આપને વિનયપૂર્વક પ્રાર્થના કરું છું, કે મારા પર ચાહે તે વિપત્તિ પડે તોયે આપ ગભરાશો નહિ. અગ્નિ સાથે ખેલનારનું મોં ક્વચિત્ દાઝે, તો તેથી શું થઈ ગયું? રાજસત્તાનાં કૃત્યો પર ટીકા કરવી એ અગ્નિ સાથે રમત રમવા બરાબર છે. મને બીજી કશી ફિકર નથી. માત્ર અંપના ઉપર પાછળથી આવી પડનારી મુસીબતોની ચિંતા છે, માટે મને ખાતરી આપો કે મારી ગિરફતારીથી આપ ગભરાશો નહિ. હંસરાજ, ગુરુદાસ અને અમોલખરામ જેવા કેદમાં

ગયા છે, તો હું બચાડો શી ગણતરીમાં! ગમે તે થાઓ, પણ કાયરતા દાખવવાનું અંધ ટાણું નથી. ઊલટું જે કાંઈ ગુજરે તે મર્દની રીતે સહવાનું છે..... મને કશી વ્યાકુલતા નથી. અંધ પણ મારી કશી ચિંતા કરતા નહીં.

લિ. આપનો નમ્ર સેવક

લાજપતરાય

૩. બીજા પ્રાંતોના નેતાઓને તેમજ વિલાયતના મિત્રોને પંજાબની દમન-નીતિ વિશે વાકેફ કરનારા કાગળો લખ્યા.

૪. તે દિવસ અદાલતમાં તો કશું કામ નહોતું, પરંતુ એક અસીલે અમુક વ્યવસ્થા કરવા માટે રૂ. ૩૫૦ બે દિવસ ઉપર આપેલા તેની વ્યવસ્થા કરવા પોતે તૈયાર થયા. મોટરગાડીની વરધી દીધી.

ત્યાં તો બે પોલીસ અમલદાર આવીને ઊભા રહ્યા : “લાલાજી, આપને કમિશનર સાહેબ યાદ કરે છે.”

“શા માટે?”

“એ ખબર નથી.”

લાલાજીને લાગ્યું કે લોકોનો ઉશ્કેરાટ શાંત કરવાના કામમાં કદાચ મદદે બોલાવતા હશે. કહ્યું, “હમણાં અદાલતમાં જઈને વળતાં મળી જાઉં છું.”

“પણ લાલાજી, હમણાં જ અંધાપનું કામ છે; થોડી જ મિનિટનું.”

લાજપતરાય વહેમાયા. નક્કી કંઈક આફત છે. સ્મિત કરીને કહ્યું, “બહુ સારું, ચાલો મારી ગાડીમાં જ સહુ જઈએ.”

વિપત્તિના પ્રવાસ પર લાજપતરાય સ્મિત કરતા ચાલ્યા. ત્યાં તો સામે બીજા અંગ્રેજ અમલદારોની ગાડીઓ મળી. કૂદી-કૂદીને એ બે ગોરાઓ લાજપતરાયની ગાડીની પગથી પર ચડી ગયા. લાજપતરાયે પોલીસ ઉપરી રૂન્ડલને તો પિછાન હોવાથી કહ્યું, ‘અંદર આવી જાઓને!’ બે મિનિટમાં પોલીસ-કચેરીએ પહોંચ્યા.

કમિશનરે ગવર્નર જનરલ તરફથી આવેલો કાળાપાણીનો હુકમ દેખાડ્યો. હસીને લાજપતરાય બોલ્યા : “તૈયાર જ છું.”

“કોઈને મળવું છે?”

“ના રે!”

“કંઈ કાગળ-પત્ર લખવો છે?”

“હા, હા, જરૂર.”

“કાગળ, શાહી ને કલમ હાજર થયાં. પુત્ર પ્યારેલાલને લખ્યું : “હું ક્યાં જાઉં છું તેની ખબર નથી. ક્યારે અંધીશ તે પણ જાણતો નથી. તું આ એક કામ કરજે : આ સાથે રૂ. ૩૫૦ની નોટો મોકલું છું, તે આપણા અસીલને પાછી દેજે અથવા અંધે કહે તેવી વ્યવસ્થા કરજે. બીજા થોડા મુકદ્દમાઓ ચલાવવાનું મેં અસીલોને વચન દીધું છે, તે તેઓ કબૂલ થાય તો તું ચલાવજે, મોટા બાપુને હિંમત દેજે, એની અંધારામાં રહેજે.”

કાગળ બીડી, પોલીસને અંધાપી, પોતે પોલીસની ગાડીમાં બેઠા. ડેપુટી કમિશનર પોતે જ મોટર હાંકતા હતા. ડી. પો. સુપરિ. રિવૉલ્વર લઈને બાજુમાં બેઠા હતા. પાછળની બેઠકમાં લાલાજીને પડખે ફોજદાર બેઠા હતા.

સ્વસ્થ લાલાજી તે વખતે ત્યાં ઊભેલા એકના એક દેશબાંધવને – પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરને – સલામ કરી અંધાગળ વધ્યા. પુલ ઓળંગતાં તો અંધેણે એક મોટું સૈન્ય પોતાની તરફ આવતું દીઠું. યુરોપી અને દેશી : પેદલ અને ઘોડેસવાર સાથે તોપખાનું! આ બધું લાલાજી પર

જામો રાખવા માટે! જોઈને કેદીના હૈયામાં હસવું આવ્યું, પરંતુ હાસ્ય એણે રોકી લીધું. કોટડીમાં પુરાઈ ગયા.

સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય સાચવ્યું : કશી જીકર, પૂછપરછ, ઉગ્રતા અથવા દહેશત નહીં. એકે રેખામાં કે રૂંવાડામાં પણ ઉશ્કેરાટ નહિ, જાતે વૈશ્ય : ધર્મે મૂળેથી જૈન : શાણા ઠરેલા વૈશ્યની રીતે લાલાજીએ ભાઈ રામસિંગની વલેને ભેટવા કાળાપાણીની મુસાફરી આદરી. દુકાન વધાવી લેતો ડાહ્યો વણિક પાઈયે પાઈની વ્યવસ્થા કરીને વેપાર સંકેલી લે, તેટલી સ્વસ્થતા લાલાજીએ આ નવા જીવન-પ્રવાસે પળતી વેળા બતાવી. રાતે કારાગૃહમાં એકલા પડતાંની વાર જ આત્મનિરીક્ષણ આરંભ્યું. એના શબ્દો ટાંકીએ :

‘પ્રથમ પહેલાં તો મેં પરમાત્માનો પાડ માન્યો કે હું પરહેજ થતી વેળા કૌટુંબિક કરુણ નાટ્યપ્રવેશોમાંથી બચી ગયો; પત્ની અથવા બચ્ચાં તે સમે હાજર હોત તો ન બચાત. પિતાને માટે હું દિલગીર હતો, પરંતુ એમના ચારિત્ર્યના બળ ઉપર તેમજ સંકટ વેળાની એમના ચિત્તની સ્વસ્થતા ઉપર મને એટલી બધી શ્રદ્ધા હતી કે એમની વ્યાકુળતાનો વિચારભાર મારા મન પર બહુ વાર ન રહ્યો. પત્ની અને બચ્ચાંને તો પિતાની ગોદમાં સુરક્ષિત માન્યાં. એ રીતે કુટુંબના વિચારમાંથી મનને મુક્ત કરી લીધું. પછી મેં મારું નૈતિક તથા માનસિક બળ માપી જોયું. મને લાગ્યું કે એ બળ તૂટવાની જરૂર કે ધાસ્તી નહોતી. બચપણથી જગત્કર્તાના ડહાપણમાં મને અસ્થા હતી, ઉપરાંત ચાહે તેવી કટોકટીમાં પણ મને ટટ્ટાર રાખનાર ફાજલ આત્મશ્રદ્ધાની ઝીણી દીવી મેં મારામાં બળતી દીઠી.

‘આ રીતના આત્મનિરીક્ષણમાંથી નહાઈઘોઈને હું જીવનમાં પૂર્વે હતો તેથી સવિશેષ બળવાન ને નિશ્ચયવાન થઈ બહાર નીકળ્યો. અંતમાં પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે હે પિતા! મર્દનો સીનો રાખવાની મને શક્તિ દેજે! અને મારા સ્વદેશનું હિત જરી પણ જોખમાય તેવું કશું પાગલું જાણે-અજાણે પણ ભરવાના પ્રલોભનમાંથી મને ઉગારી લેજે!’

*

આત્મનિરીક્ષણ પૂરું થયું પછી સાંભરી સરકાર. સરકારની આ ચાલબાજી પર લાજપતરાય હસી પડ્યા. સરકારને એના જાસૂસોએ આવી સજ્જડ થાપ દીધેલી દેખીને લાજપતરાયને બડી રમૂજ ઊપજી.

સૂર્યદેવ નમ્યા, કારાગૃહના દ્વાર પરના તાળામાં ચાવી ફરતી સંભળાઈ અને અવાજ આવ્યો : “લાજપતરાય!”

આવનાર મનુષ્ય ડિસ્ટ્રિક્ટ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. રૂન્ડલ હતા. એણે કહ્યું ‘બહાર નીકળો.’ લાલાજી નીકળ્યા. મોટર તૈયાર હતી. બેસી ગયા. મોટર ચાલી. સ્ટેશન આવ્યું. પરોણાને માટે એક સ્પેશિયલ ટ્રેન ઊભી હતી. હુકમ મુજબ કેદી ડબામાં ચડ્યા.

મિ. રૂન્ડલ બોલ્યા, ‘લાજપતરાય, સાંજની સલામ!’

‘સલામ તમને પણ!’ કેદીએ સ્વસ્થ ઉત્તર દીધો.

અને ગાડી સુસવાટા મારતી લાહોરની સીમ વટાવવા લાગી. લાલાજી લખી ગયા છે કે ‘હું માત્ર ટૂંકી મુસાફરીએ જતો હોઉં, એવી સાક્ષી મારું અંતઃકરણ પૂરતું હતું. લાહોરને જીવનની છલ્લી સલામ કરતો હોઉં એવું મને તે દિવસે થયું જ નહોતું.’

*

આર્યાવર્તનો કિનારો પણ અદૃશ્ય થયો. કલકત્તાથી ઊપડેલી નૌકાએ અગાધ પાણીમાં પંથ કાપવા માંડ્યો અને કેદી ઉપર એના ગોરા ચોકીદારોની સતામણી શરૂ થઈ ગઈ. સ્વજનોના વિયોગની અને જન્મભૂમિના અદર્શનની ઊંડી વેદનામાં, પહેરેગીર પોલીસ કમિશનરે આપેલા અપમાનભર્યા વર્તાવથી વધારો થતો ગયો. પરંતુ મૂળ પ્રકૃતિ તો ઘડી-ઘડીમાં છેડાઈ જવાની

હોવા છતાં લાજપતરાયનું વીરત્વ તે દિવસે પોતાના સંગી સમુદ્ર જેવું જ અક્ષુબ્ધ બની ગયું. પછી ઈરાવદી નદીના આરા વચ્ચે નૌકા દાખલ થતાં તો કેદીએ બ્રહ્મદેશી પુરુષો, ઓરતો અને બાળકોના ચહેરા દીઠા. અંતરમાં માધુર્ય ઊભરાવા લાગ્યું. એ કહી ગયા છે કે —

‘હું નથી સમજતો કે તે ક્ષણે જ મને શા કારણે બ્રહ્મદેશની ભૂમિ અને પ્રજા પ્રત્યે માયા ઊપજી. કદાચ મારે એ લોકોની દિલાસોજી પર જીવવું હતું તેથી; કદાચ મને એક એશિયાવાસી તરીકે અા પ્રથમપહેલો એશિયાઈ મુલક જોતાં આખા એશિયા ખંડની પ્રજાની પરાધીનતાનું સ્નેહભીનું સ્મરણ થયું તેથી; અથવા બ્રહ્મદેશે પોતાનો ધર્મ આર્યાવર્ત પાસેથી મેળવ્યો હોઈને મારો તેના પ્રતિ બ્રાતૃભાવ જાગ્યો તેથી. ગમે તેમ હો, મને ન લાગ્યું કે હું અજાણ્યા દેશમાં આવી પડ્યો છું.’

સાચો વીર એ કે જે સાચો વીતરાગી થઈ શકે. કાળાપાણીની સજા ભોગવવા સંચરતા લાજપતરાયની અા રીતે વીતરાગ-દૃષ્ટિ ઊઘડી ગઈ. પરંતુ ખરી કસોટી હજુ ચાલી અાવતી હતી. એ પોતે જ નોંધી ગયા છે :

‘લાહોરથી માંડલે સુધીથી મારી અાખી મજલમાં મારા હિન્દુ ને મુસ્લિમ બન્ને કોમના પોલીસ ચોકીદારોએ મને પ્રેમથી જ નવરાવ્યો છે. એક ખૂબસૂરત ચહેરાવાળા નૌજવાન મુસ્લિમ કોન્સ્ટેબલની ઊંડી માયા હું કદી નહીં ભૂલું. મારી વિપત્તિ પર અે રડતો હતો. પોતાની અને માતૃભૂમિની લાઇલાજીને એ કરુણ શબ્દ ગાતો હતો. બીજો એક જણ બર્માનાં જમરૂખ લાવીને મને અાપી ગયો. મેં એને રીઝવવા થોડાં લીધાં. એણે જીદ કરી કે “ના, બધાં જ લો. કોને માલૂમ, કદાચ અાપનું દર્શન છેલ્લી વારનું હશે!” મેં કહ્યું “ભાઈ, હિંમત ધર. પ્રભુ પરની આસ્થા ન છોડ. મારો અંતરાત્મા બોલે છે કે હું તુરંતમાં જ પાછો વળીશ.” મારા શબ્દો સાંભળીને હર્ષગદ્ગદિત બનેલા એ પોલીસે મારા પગ ઝાલી લીધા. આજ જીવનમાં પહેલી જ વાર, પાશ્ચાત્ય સુધારાના દંભી ચળકાટથી અલિપ્ત રહેલી અેવી હિન્દી હૃદયની ભવ્ય નિર્મળતા એના સંપૂર્ણ અને શુદ્ધ સ્વરૂપે મારા આત્મા પર છવરાઈ ગઈ. આ એક હિન્દી : મારો વિધર્મી : ગરીબીમાં પિસાયેલી ખેડુ કોમમાંથી વખાનો માર્યો સાત-આઠ રૂપિયાની અધમ નોકરી કરવા આવેલો આ ગામડિયો : મારા પ્રતિની વેદના બતાવવાને માટે પોતાનો રોટલો કુરબાન કરવા તૈયાર થયો. અા મુસલમાન સિપાહીઓને મારા વિધર્મી ગણીને મારા પર ચોકી કરવા મોકલનાર સત્તાધીશે કેવી થાપ ખાધી!.... માંડલેમાં એ બધાથી જુદા પડતાં મને ઘણી વેદના થઈ.

‘અરે! અા મારા પગમાં કોણ પડ્યું! મેં જોયું તો ગોખલેજીના હિન્દ સેવક સમાજવાળા ભાઈ દેવધર : સ્ટેશન છોડું તે પહેલાં તો અે મારા પગમાં બાઝી પડ્યા છે. અોચિંતો, મારા કાળાપાણીના સ્ટેશન પર, એ મિત્રના હાથનો મીઠો સ્પર્શ લાગતાં હું રડી ઊઠત. માંડ-માંડ મેં મારા હૃદયને રૂંધી રાખ્યું. પલવાર તો મને ભય લાગ્યો કે ખુદ ગિરફતારી અને હદપારીથી જે સંચમ મેં નથી ખોયો તે આ કદી ન ધારેલા મિત્રના ઓચિંતા સ્નેહલ સ્પર્શથી હું ગુમાવી બેસીશ. પરંતુ દેવધરભાઈ મારા પગને હજુ અડક્યો ત્યાં તો પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર દોડ્યો આવ્યો : એને લાગ્યું કે દેવધર મને છૂટો કરવા મથે છે! એણે મારું કાંડું ઝાલ્યું અને એક ગોરા સાર્જન્ટે દેવધરને ઝટકો મારી મારા પગેથી જુદો પાડ્યો. એ મિત્રના આલિંગન પ્રત્યે મારાથી કેવળ મૂંગા જ નમન દઈ શકાયા. કેમ કે મારા હાથ ઇન્સ્પેક્ટરના હાથમાં ઝકડાયેલા હતા.’

*

એકલદશા એણે પૂર્વે કદી જ નહોતી ભોગવી. હંમેશાં સગાંસ્નેહીઓની ભરચક વસ્તીની વચ્ચે જ એના દિવસો વહ્યા હતા. એકલતા એને ખાઈ ગઈ હોત, પરંતુ એ એકાંતની

ચિરાડો વચ્ચેથી વહ્યો આવતો જ્યોતિપ્રવાહ એણે છાનોમાનો પીધા કીધો. એ પ્રવાહ વહેવડાવનારાં કોણ હતાં? વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતાનું અધ્યયન : બિલાડીનાં બે બચોળિયાં અને એક મેના.

બચોળિયાં બંને ભાઈબહેન હતાં. એકનો રંગ સૂંઠ સરખો, વાઘણશો હતો ને બીજાને શરીરે કાળા પટા હતા. કેદીએ એને ખવરાવવા માંડ્યું. ભાઈબહેન કેદીનાં પ્રેમી બની ગયાં. બંનેને પરસ્પર ચાટતાં, ચૂમતાં ને ગેલ કરતાં. કેદી મિનિટો સુધી જોઈ રહે અને રાજી થાય. પરંતુ કેદી કહે છે કે, ‘કેટલી અજબ અસંગતિ! ખાવાનું આપું તે વખતે બંને કેટલા ઝૂનૂનથી લડી પડે. જાણે એકબીજાને ફાડી જ ખાશે. પછી મેં નબળાનો પક્ષ લઈ ખવરાવવામાં એની રક્ષા કરવાનું આદર્યું. ધીરે-ધીરે એક જ કટોરામાંથી ભેળાં ખવરાવી-પવરાવી મેં એને ન્યાય અને નીતિના પાઠ ભણાવવા માંડ્યા. રોજ બે કલાક હું એ બન્નેનો વહીવટ કરવા લાગ્યો. બંને વારાફરતી મારી ગોદમાં બેસે, ખભા પર ચડે, હાથ ચાટે ને મમતા બતાવે. ઓહો! એ આખા મકાનમાં મને ચાહનારા બે જીવાત્માઓ જોઈને હું કેટલું સુખ અનુભવતો! ધીરે-ધીરે તો તેઓ શાંતિથી ભેળાં જમતાં થઈ ગયાં. આમ એ બે જણાં વચ્ચે શાંતિ અને પ્રીતિ કેળવી શક્યાનો મને ગર્વ થવા લાગ્યો....

‘મેડીના છાપરામાં આડીઓની ઓથે માળો બાંધીને એક મેનાનું કુટુંબ રહેતું. એ કુટુંબ ગાયન ગાઈને મારું મનોરંજન કરતું. પરંતુ કમભાગ્યે એક સાજંતને અં પક્ષીનો શોખ લાગ્યો. માદા તો બહુ હઠીલી હોવાથી એને હાથ ન પડી, પણ એ બે બચ્ચાંને ઉઠાવી ગયો. સાંજરે મા માળે આવી, બચ્ચાંને ન દીઠાં, ગભરાઈને એણે કાળી ચીસોથી તેમજ કરુણ આર્કદંથી આખું મકાન ગજાવી મૂક્યું. થોડા દિવસ સુધી માળાની આસપાસ ટળવળીને આખરે એણે નિરાશામાં સદાને માટે મકાન તજી દીધું....

‘11મી તારીખની સવારે મારાં બે બચોળિયાં મિત્રો બહાર ફરવા ગયાં હતાં, તે વખતે અોચિંતી મારી કેદની સજા ખતમ થઈ. ત્વરાભેર મને ગાંસડાં-પોટલાં સહિત સ્ટેશન ભેળો કરવામાં અાવ્યો. એ બંદીખાનું છોડી જતાં મને મારાં નાનાં બચોળિયાં દોસ્તોનો વિયોગ ઊડી વેદના દેવા લાગ્યો. મારા કારાવાસ દરમિયાન હું કવિ બાયરનનું ‘સિલોનનો કેદી’ નામનું કાવ્ય વાંચતો. તેમાંથી આ વિયોગે મને નીચેની કડીનું દુઃખદ સ્મરણ કરાવ્યું : સિલોનના કેદીએ છૂટતી વેળા ગાયું હતું કે –

“આખરે જ્યારે તેઓ આવ્યા અને મારી બેડીઓ ખોલી નાખી ત્યારે તો અે પ્રચંડ દીવાલો મને પાર્ણકૂટી સમી થઈ પડી હતી – મારું સર્વસ્વ બની ગઈ હતી. મને લગભગ એમ લાગ્યું કે તેઓ આજ મને મારું બીજું ઘર છોડાવવા આવ્યા છે. કરોળિયા મારા મિત્રો બની ગયેલા, અને એનો ઉદાસ અબોલ જાળ-ગૂંથણીનો ઉધમ મેં નિરખ્યા કર્યો હતો. ઉંદરોને મેં ચંદ્રને અજવાળે ખેલતા જોયા હતા અને આજનો વિયોગ મને અે બધાના કરતાં અોછો વસમો કેમ લાગે! અમે બધાં એક જ ઘરનાં નિવાસી સ્વજનો હતાં અને હું એ દરેક જંતુની જાતને મારવા-જિવાડવાની સત્તા ધરાવતો હતો, છતાં અજબ વાત કે બધાં સુલેહથી રહેવાનું શીખી ગયાં હતાં. મારી ખુદ બેડીઓ પણ મિત્રો બની ગઈ હતી. લાંબો સહવાસ કેવો અાપણને આપણું અસલ સ્વરૂપ ધારણ કરાવી અાપે છે! હું છૂટ્યો – પણ એક નિઃશ્વાસ નાખીને.”

‘પરંતુ આ પ્રકરણ ખતમ કરતાં પહેલાં જો હું મને અગાધ બળ તથા સાંત્વન દેનાર બે વિભૂતિઓને વંદના દેતાં વીસરી જાઉં તો-તો હું નગણો ઠરું. એમાં એક હતા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ, મહાન હિન્દી ગુરુદેવ જેણે પોતાની ગીતા માંહેલી અમર ગાથાઓ વાટે મને વ્યવહાર વિધાના પાઠો ભણાવ્યા; અને બીજા સુવિખ્યાત કવિ હાફિઝ, જેણે મને પ્યારના તથા પ્યારને પગલે

હંમેશાં ચાલી અાવતી વેદનાઓનાં ગાન સંભળાવ્યાં. મારી વેદનાઓ પણ પ્યારમાંથી (સિદ્ધાંતો તથા સ્વદેશ પ્રત્યેના પ્યારમાંથી) જ જન્મેલી હતી ને તેથી જ હાફિઝની આરજૂઓ ને આક્રંદ સીધાં મારા હૃદયના મર્મને સ્પર્શતાં અને મારામાં સાંત્વન ભરતાં. હાફિઝને બચપણમાં પિતાજીની સાથે બેસી માણેલો તે કરતાં તો કારાવાસમાં ઘણો-ઘણો વધારે રસથી માણ્યો. બીજા અનેક ગ્રંથકારો, જેમના ગ્રંથોએ મારા જીવનની આ પ્રથમ પહેલી એકલદશામાં મને સંગાથ દીધો, તેનું ઋણ પણ હું કેમ ભૂલું? જેને-જેને જીવનની હરકોઈ હાલત વચ્ચે પણ આવી મહાન વિભૂતિઓનો પવિત્ર સમાગમ સુલભ છે, તેણે કદી પણ હતાશ થવાની જરૂર નથી.’

સ્વભાવે ઉગ્ર, શરીરે રોગી, સ્થિતિના અમીર અને જાહેર જીવનમાં બિલોરી કાય-શા નિર્દોષ લાલાજી આ સરકારી સખતાઈ અને આ અપમાનિત બંદીજીવનમાંથી પણ અપાર જ્ઞાન, શક્તિ અને શાંતિ પામ્યા.

રાજસત્તાએ એને પીંજરે નાખી એનું જોર હણી નાખવાની ગણતરી રાખી હશે. કારાવાસનાં ગૌરવ તે સમયમાં હજુ સમજાયાં નહોતાં. કાયાપોચાનો જુસ્સો દબાઈ જાય એવો યુગ ચાલતો હતો. પરંતુ લાલાજી તો વજ્રમાંથી ઘડેલા હતા. બહાર આવીને એણે ઈશ્વર પાસે આવી પ્રાર્થના કરી :

‘એક હિન્દુ તરીકે પ્રભુ પાસે મારી અેક જ પ્રાર્થના છે કે હું ફરી-ફરી આ વેદોની ભૂમિમાં અવતાર પામું અને આખી પ્રજાના કર્મ-સમુચ્ચયમાં મારાં અલ્પ કર્મોનો પણ હિસ્સો નીંધાવું.’

પોતે વિજયની કલગીથી વિભૂષિત બનીને બહાર આવ્યા. પંજાબના જાટ ખેડૂતો પર કરવધારાનો જે સરકારી ખરડો લાલાજીના કારાવાસના ઉગ્ર કારણરૂપ હતો, તે તો સરકારે પાછો ખેંચી લીધો હતો.

અમેરિકામાં

બી જા સાત ચોમાસાં એ પંચ મહાનદની ભૂમિ પર વરસીને ચાલ્યાં ગયાં અને માંડલેની દુઃખ-સરાણ પર સજાઈને બહાર આવેલી તલવાર અવિરત કર્મરણમાં ધૂમવા લાગી. ખૂબ ધૂમી, ખૂબ ધૂમી, પણ હદપારીના અને દેશનિકાલીના પગધબકારા એની પાછળ-પાછળ ગોજતા હતા. પરદેશની નવી શિક્ષણ-પદ્ધતિઓથી વાકેફ થવા માટે લાલાજી જાપાન-અમેરિકા જાય છે અને પાછળથી મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળે છે. પંજાબમાંથી યુરોપની રણભોમ પર લઈ જવા પંજાબી નૌજવાનોનાં કદાવર કલેવરો સરકારને હજારોને હિસાબે જોઈતાં હતાં. લાલાજીની હિન્દ ખાતેની હાજરી સરકારને પાલવતી નહોતી. એને અમેરિકામાં જ રોકી રખાવ્યા. દેશ-નિકાલી એને છેક ત્યાં જઈને ભેટી પડી, અને વીરોના પણ એ વીરે એનાં જે વધામણાં કર્યાં તે પણ કાંઈ જેવાંતેવાં નહોતાં. માંડલેનો છુટકારો તો વર્ષે બે વર્ષે પણ સંભવિત દેખાતો, પણ અંહીં તો યુદ્ધવિરામની આશા દૂર-દૂરના ક્ષિતિજ પર ક્યાંયે કોર કાઢતી દેખાતી નહોતી. ‘કુછ પરવા નહિ!’ કહીને લાલાજીએ આ કાળાં પાણીનો અનંત સાગર તરવા માંડ્યો. પૈસા નહોતા. ગરીબીમાં ગળાબૂડ બન્યા. હાથે રાંધે, હાથે કપડાં ધોવે, હાથે ઝાડુ કાઢે, ગરીબ હિન્દી શ્રમજીવીઓને ભેગા કરી રાત્રિશાળા ભણાવે, દિશાભૂલ્યા હિન્દીઓ માટે ‘હિન્દ વિશેની માહિતી કચેરી’ ચલાવે, વિદેશીઓની સહાનુક્રમ્મા મેળવવા ‘હિન્દી સ્વરાજ સંઘ’ સ્થાપીને ઝુંબેશ કરે, હિન્દને વિશે બ્રિટનના પક્ષકારોએ ફેલાવેલાં વિષ ધોવા માટે ‘યંગ ઇન્ડિયા’ છાપું ચલાવે, એ બધાં માટે દ્રવ્ય મેળવવા ઘરોઘર ભીખે, અખબારોમાં વિશુદ્ધ લેખો લખી-લખીને મહેનતાણાં રળે, સભાઓ મેળવે, ચોપડીઓ લખી-લખી પ્રગટ કરે, એ તમામ સાહિત્ય લખવા માટે પુસ્તકાલયોનાં સેંકડો પુસ્તકો ફેંદી-ફેંદી આંકડા ને હકીકતો ઢૂંઢે અને ઢૂંઢી-ઢૂંઢી લખ્યા કરે. દિવસ-રાત વચ્ચેના ભેદ ભૂંસી નાખીને લખે. નિદ્રાને સદાને માટે રજા આપી રાત્રિભર લેખિની ચલાવે! એના સાથી ડૉ. હાર્ડીકર આજે પણ એ અવિરત ઉદ્યમમાં મચેલ માનવયંત્રનું વૃત્તાંત લખે છે, જે વાંચી હૈયું દ્રુવે છે.

‘હાર્ડીકર! બચ્યા! મારું આખું શરીર તૂટી પડે છે. મને ઊંઘ આવતી નથી. હું શું કરું? ઓહો! હું ઘેરે જઈ શક્યો હોતા!’ એટલું બોલીને અમેરિકામાં હદપારી ભોગવતા લાલાજી રડી પડતા. એના યુવાન સાથી ડૉ. હાર્ડીકર શરીર દાબે, માથે તેલ ઘસે, પણ લાલાજીની આંખો જંપે નહિ. મોડી રાત થાય, હાર્ડીકર થાકે, છેવટે લાલાજી પણ નિરાશ થઈને કહે કે ‘જા બચ્યા, જા! તું તો હવે સૂઈ જા, સવારમાં તારે ઘણું કામ કરવાનું હશે. તને ક્યાં સુધી બેસાડી રાખું? હું વાંચતો-વાંચતો કંઈક ઊંઘ લેવા પ્રયત્ન કરીશ; જા, ભાઈ!’

લાલાજી એકલા પડે, કલાક બે કલાક પથારીમાં પડ્યા રહે, પછી ઊભા થઈને વાંચવા બેસી જાય. આમ ચૂપચાપ રિબાતા અને મહેનત કરીને તૂટી મરતા. એક મિનિટ પણ એમણે નકામી નહોતી જવા દીધી.

અમેરિકામાં રહેનારા ઘણાખરા હિન્દીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ મુફ્ફલિસ હતા અને હિન્દને વિરુદ્ધનું પ્રચારકાર્ય ત્યાં ચાલુ જ હતું. લાલાજીનો લેખ છાપનાર પણ કોઈ નહોતું. એનાં વ્યાખ્યાનો ગોઠવનાર પણ કોઈ મંડળ તૈયાર નહોતું. પૈસા ક્યાંથી રળવા? શી રીતે પ્રચારકામને પોષવું? મૂંઝવણનો પાર નહોતો. તાબડતોબ લાલાજીએ ‘તરુણ હિન્દ’ નામનું પુસ્તક લખી કાઢ્યું. એના અભિપ્રાયો અખબારોમાં છપાયા. આઠ મહિનામાં એની પ્રથમાવૃત્તિ ઊપડી ગઈ. ધીરે-ધીરે અમેરિકાની પ્રજાએ એમને પિછાન્યા. એમની કલમને અખબારોમાં જગ્યા મળવા લાગી. એમનાં ભાષણો ગોઠવવા લાગ્યાં. કલબો, શાળાઓ અને યુનિવર્સિટીઓ એમને વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ વ્યાખ્યાન દેવા નોતરતી થઈ. અને ‘તરુણ હિન્દ’નું પુસ્તક તો તાબડતોબ

ઇંગ્લેન્ડમાં જન્મ થઈ ગયું તે છતાં એક પ્રત એના કિનારા ઉપર પહોંચી ગઈ. લંડનની ‘હોમ રુલ લીગ’ની શાખાએ એ પુસ્તક કર્નલ વેજવૂડની પ્રસ્તાવના સાથે પ્રગટ કર્યું. વેજવૂડે પોતાને જ ખર્ચે એની અક્કેક પ્રત પાર્લમેન્ટના એકેએક સભાસદના હાથમાં પહોંચાડી અને પરિણામે એની વધેલી ખ્યાતિએ લાલાજીનાં લખાણોની માગ વધારી મૂકી.

કેટલી પ્રચંડ ગતિએ લાલાજી લખતા-વાંચતા! ‘યંગ ઇન્ડિયા’ પછી બીજું ‘ઇંગ્લેન્ડનું હિન્દ પ્રત્યેનું કરજ’ એ નામનું હકીકતોથી ભરપૂર પુસ્તક બહાર પાડ્યું. પછી જ્યારે એમણે સાંભળ્યું કે હિન્દે બ્રિટનને મહાયુદ્ધમાં ખર્ચવા માટે દોઢ કરોડ રૂપિયાની મફત ભેટ અપાવી દીધી, ત્યારે તો એમનો પુણ્યપ્રકોપ ફાટી નીકળ્યો. એમણે એક જ બેઠકે, ખુરસી પરથી ઊઠ્યા વિના ‘મુખ્ય પ્રધાન લોઈડ જ્યોજને ખુલ્લો પત્ર’ ઘડી કાઢ્યો.

અનેક પત્રિકાઓ લખી કાઢી. એક લખ્યું ‘હિન્દ, એક કબ્રસ્તાન.’ એની એક લાખથી વધુ પ્રતો કઢાવી અમેરિકામાં વિનામૂલ્યે વહેંચી. એના ઇટાલિયન, સ્પેનિશ, જર્મન, રશિયન, ફ્રેંચ, ફારસી આદિ ભાષામાં અનુવાદો ઊતર્યા.

એક વાર અમેરિકા રાજ્યની પરદેશ સાથેના સંબંધોની સમિતિએ પરાધનીતામાં પિસાતી નાની પ્રજાઓના આત્મનિર્ણયનો પ્રશ્ન હાથ ધર્યો હતો. લાલાજીને એ માટે નિવેદન તૈયાર કરવું હતું. એક જ રાતમાં એમણે બાર છાપેલાં પાનાં જેટલું લખાણ લખી કાઢી પ્રભાતે વૉશિંગ્ટન નગરમાં એ સમિતિ પર પહોંચાડ્યું.

હકીકતો એમના ભેજામાં ભરપૂર હતી. આંકડાઓ એમની આંગળીઓના વેદા પર રમતા હતા, અને કઈ માહિતી કયા પુસ્તકમાં કયે પાને જડશે તેના પોતે વાકેફગાર હતા. ક્યાંથી શું મેળવી લાવવું એની અચૂક માહિતીઓ પોતે પોતાના મંત્રીઓને પૂરી પાડતા.

ઝુંબેશ! ઝુંબેશ! અપ્રતિહત કાતિલ ઝુંબેશ! અને યુરોપ-એશિયાનાં દોડમદોડ પર્યટનો : પાંચ વર્ષ એ ચક્કી પીસી; પીસી-પીસીને બચ્ચરવાળ બુઢ્ઢી માતાની માફક એ બુજરગે અનેક હિન્દી યુવકોને ગદરાવ્યા, છતાં પોતે પોતાના પેટ-ગુજારા માટે એ કમાઈમાંથી એક પાઈ પણ સ્વીકારવી શિવનિર્માલ્ય ગણી. ઘેરથી પુત્ર પૈસા મોકલતો તે પર નભતા. યુદ્ધના સંજોગોમાં એ પૈસા ગણતરી મુજબ ને સમયે ન પહોંચે તો મૂંઝાઈને રડતા, અને છતાં તે ટાણે કોઈ હિન્દી યુવક આવીને ગરીબી ગાવા લાગે તો ગજવામાં હાથ નાખીને છેલ્લો શિલિંગ સુધ્યાં એને આપી દેતા. એ માટે લાલાજીની આ બીજી વારની હદપારી પણ બ્રિટનને ભારે પડી ગઈ. એના શાસનને આ કેદીએ ઢોલ પિટાવી-પિટાવીને જગજાહેર કર્યું. આ હદપારે તો પાંચ વર્ષમાં હિન્દના પ્રશ્નને આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્તા અપાવી દીધી. અને યુદ્ધ વિરમતાં પાછા વળ્યા ત્યારે કેટલું અવિજેય જોર, કેટલો અદમ્ય ઉત્સાહ, કેટલો ભીષણ નિશ્ચય લઈને એ હિન્દને કિનારે ઊતર્યા! મુંબઈ નગરી એમને માન અપાવવા મળી હતી તેની સમક્ષ એમણે આમ કહ્યું :

‘મારા કાર્યની પવિત્રતામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધાભરે હું પાછો સ્વદેશ આવું છું.

‘પૃથ્વી પર એવી કોઈ શક્તિ નથી કે જે આપણને અપાણા હક્કો પાછા હાથ કરતાં અટકાવી શકે.

‘બીજાઓ આપણી ઇચ્છા વિરુદ્ધ આપણી પાસેથી ઝૂંટવી જાય તે કરતાં તો અપાણે મેદાનમાં મરી ખૂટશું.

‘અપાણે ટુકડા નથી જોઈતા, આત્મા જોઈએ છે.

‘આ છ વર્ષ દરમિયાન હું આખી પૃથ્વી ઘૂમી વળ્યો છું. જગતની ત્રણ આત્મશાસિત મહાપ્રજાઓને – જાપાન, અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડને – મેં નીરખી લીધી છે. અને હું તમને ખાતરી આપું છું કે કદાચ વર્તમાન જ્ઞાનની આવશ્યકતા બાદ કરતાં, આપણે એમાંના કોઈથી ઊતરતા નથી. જીવનના જાહેર કે ખાનગી, કોઈ પણ અંગ પરત્વે આપણે જગતની કોઈ પણ પ્રજા

કરતાં કમ નથી. આપણે શામાં ઊતરતા છીએ? ઐક્ય સાધવાની શક્તિમાં, અર્વાચીન સાધનોને અનુકૂળ થવાની સમાધાનવૃત્તિમાં, અને વર્તમાન રાજનીતિના કૌટિલ્યમાં.’

અસહકારને ઉંબરે

વી રંગના વીરને શોધે અંમે ગિરફતારી હજુ પણ લાલાજીની શોધે ચડી હતી. અને અંા વખતે તો બે જ વરસોને ટૂંકે ગાળે અંેણે અંે વીરને પકડી પાડ્યા.

1922ના ડિસેમ્બર માસની ત્રીજી તારીખ હતી. નાગપુરની મહાસભામાં અસહકાર મંજૂર થઈ ગયો હતો. જેલોમાં હિન્દી નૌજવાનો અને નેતાઓ કીડાની માફક ખદબદતા હતા. પંજાબમાં સભાબંધીનો કાનૂન ચાલતો હતો. લાહોરમાં મહાસભાની સમિતિ બંધબારણે બેઠી હતી. ચાલીસ સભ્યો સિવાય કોઈને પણ – પટાવાળા કે કારકુન સુધ્ધાંને પણ – લાલાજીએ હાજર રહેવા દીધા નહોતા. એ રીતે અંા સભા સાર્વજનિક સભાબંધીના કાનૂનની ચુંગાલમાં કોઈ પણ ન્યાયે આવી શકે તેવું નહોતું. લાલાજી નિશ્ચિંત હતા.

ત્યાં તો પોલીસના હાકમની સાથે ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ મેજર ફેરાર આવી પહોંચ્યા. મહાસભાના મકાન ફરતો ઘેરો ઘાલ્યો અને મેજિસ્ટ્રેટ આજ્ઞા દીધી કે ‘આ જાહેર સભા છે. મારો અંદેશ છે કે અંા સભાને વિખેરી નાખો.’

પ્રમુખની ખુરસી પરથી લાલાજીએ જવાબ દીધો : ‘હું આ સભાના પ્રમુખ તરીકે કહું છું કે અંા સભા જાહેર નથી. અને તેથી હું એને વિખેરવાની ના પાડું છું.’

‘આ આદમી કોણ છે?’ મેજિસ્ટ્રેટ કોઈને ધીરે અવાજે પૂછ્યું.

‘હું લાજપતરાય છું — હું આ સભાનો પ્રમુખ છું. હું જાહેર કરું છું કે અંા સભા ખાનગી છે. છતાં તમારે મને ગિરફતાર કરવો હોય તો આ રહ્યો હું.’

એટલું કહીને લાલાજી પોતાના ચાલીસ સાથીઓ તરફ ફર્યા ને બોલ્યા, ‘તમારામાંથી જેને જવું હોય તે સુખેથી ચાલ્યા જજો. હું અંેકલો આ હુકમનો અનાદર કરીને સભા ચલાવવા માગું છું.’ ચાલીસમાંથી એક પણ સભ્ય ન જ ચસક્યો. એ મુંગો પ્રત્યુત્તર પોલીસને માટે પૂરતો હતો. હાજર રહેલામાંથી પ્રમુખને કેદ પકડી લીધા, રાજદ્રોહી સભાનો કાયદો લાગુ પાડી લાલાજીને છ માસની સજા કરી; બીજી કલમ 145મી લાગુ પાડી એક વર્ષની સખત મજૂરી સાથેની કેદ દીધી. એ સમયે એ બુજરગ વીરે પોતાના દેશવાસીઓ પ્રતિ આવો સંદેશો મોકલાવ્યો :

“હું તો અમેરિકાથી નીકળતી વેળા જ વિચારતો હતો કે જેલની બહાર હું થોડોક જ વખત રહીશ. હું તો મારી ગિરફતારી પર ખુશ છું, કેમ કે મારું ધ્યેય પવિત્ર છે. મેં જે કાંઈ કર્યું છે તે આત્મા તેમજ પરમાત્માની ઇચ્છાને અનુકૂળ જ કર્યું છે. મારો માર્ગ નીતિનો જ છે. એથી મને વિશ્વાસ છે કે અંાપણા ઉદ્દેશની સિદ્ધિમાં જરૂર આપણને સફળતા મળશે. મને અંે પણ આસ્થા છે કે હું જલદી-જલદી પાછો અંાવી તમારી સેવા ઉઠાવીશ. અથવા કદાચ એમ ન બને તોપણ હું તમને ખાતરી આપું છું કે હું મારા માલિકની સન્મુખ ખડો થઈ જવા પણ આતુર છું. હું તો અંેક કમજોર માનવી છું. મારામાં મહાત્મા ગાંધીના જેવી પવિત્રતા નથી. ઘણી વાર હું મારા ગુસ્સાને રોકી શકતો નથી. હું એમ પણ નથી કહી શકતો કે મારા દિલમાં કોઈ વાંચ્છના કામ નથી કરી રહી. અલબત્ત, હું આટલું કહી શકું છું કે મેં મારા સ્વદેશની અને મારી જાતિની સેવાને હંમેશાં મારી સન્મુખ રાખેલ છે અને જે કાંઈ કર્યું છે તે અંે જ ધૂનમાં કર્યું છે. હું જાણું છું કે કર્તવ્યપાલનમાં મેં ઘણી-ઘણી ભૂલો કરી છે અને વારંવાર મારા ઘણા દેશવાસીઓ પર આકરા હુમલા કર્યા છે. હું એ સર્વની ક્ષમા માગું છું. તેઓ સહુ – અને ખાસ કરીને મારા વિનીત તથા અંાર્યસમાજ ભાઈઓ – મને માફી આપે એ જ મારી યાચના છે.....

“પંજાબના નૌજવાનો, એક શબ્દ હું તમને સંભળાવવા માગું છું : તે અંે છે કે પરીક્ષાઓ પસાર કરવી એ તમારી જિંદગીનો અંત નથી. જે મનુષ્ય પોતાની જ ઇજ્જત અને

પોતાના જ આત્મસન્માનના ખયાલોમાં જકડાઈ રહેલો છે, તે મનુષ્ય નથી, હેવાન છે. જો ઉચ્ચ ભાવોને દબાવીને એશઆરામમાં જ જિંદગી વિતાવી નાખીશું તો એ જિંદગી આપણે માટે મોતથી પણ અઘમ બની જશે. હું હરગિજ નથી કહેતો કે તમે વધુ પડતા જોશથી કામ લો. પણ ઓછામાં ઓછી બે વાતો તો જરૂર કરો : ખાદી પહેરો અને શાહજાદાનો બહિષ્કાર કરો.

“દેશવાસી ભાઈઓ! હું હવે વિદાય લઉં છું. હું તો પરમ શ્રદ્ધા લઈને જાઉં છું, કે મારા પ્યારા દેશની અને મારી પ્યારી કોમની ઇજ્જત તમારા હાથમાં છે. ‘વન્દેમાતરમ્’ પત્ર અને ‘તિલક રાજનીતિશાળા’ એ બે મારાં બચ્ચાં છે. એ હું તમને ભળાવી જાઉં છું.”

અભય

વે દના ગાનારાઓએ સમસિંધુને તીરે બેસી ‘અભય’ની ગાથાઓ લલકારી. મા ભઃ મા ભઃ ડરીશ ના! કોઈથી ડરીશ ના! એવા મંત્રો ગવાડ્યા. ‘અભય’નું એ ગાન વિશ્વનું મહાગાન મનાયું છે. અન્ય અેકેય ધ્વનિ એ ‘અભય’ના નાદ થકી ઊંચેરો જાણ્યો નથી. ‘અભય’ સિવાય અન્ય મુક્તિ પણ સરજાયેલી નથી. જગતનો મનુષ્ય ડગલે ને પગલે ભયભીત બની જીવતા નરકનો અનુભવ કરે છે. માનવી જ્ઞાતિથી ને જાતિથી ડર્યો છે, ધર્મચાર્યોથી કંચ્યો છે, રાજસત્તાથી થરથર્યો છે, વિરોધીઓના નિંદાપ્રલાપથી એ નાહિંમત બન્યો છે, ભય પામીને એણે પોતાની એબો છુપાવી છે, વિચાર-સ્વાતંત્ર્યને રૂંધ્યું છે, મનની નબળાઈને ભલમનસાઈના રંગે રંગી છે, અને સ્વાર્થસિદ્ધિને વ્યવહારકુશળતાનાં વસ્ત્રો પહેરાવ્યાં છે. સંસાર આવા ક્ષુદ્ર મનુષ્યોથી ખદબદી રહ્યો છે. કોઈ-કોઈ પુરુષસિંહ પાક્યો છે, કે જેણે વેદ-ગાયેલા એ ‘અભય’ને જીવનમાં ઝીલ્યું હોય. લાલાજીના જીવનની પલેપલ એ અભય-નાદને સાર્થક કરી ગઈ છે. જીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાં કોઈની શેહમાં અંજાઈ જઈ પોતાને સૂઝેલું સત્ય ઉચ્ચારી કાઢતાં એ અટક્યા નથી. એમની સમાધિ પર, બસ, એક જ બોલ લખાવો ઘટે છે – અભય!

જીવનમાં પહેલી વાર એ નિર્ભયતાનો નાદ એમણે 1888માં ત્રેવીસ જ વર્ષની યુવાન વયમાં ઉચ્ચાર્યો — પોતાના રાજકારણી ગુરુદેવ સર સૈયદ એહમદની સામે. એકત્રિત આર્યાવર્તનાં સ્વપ્નાં સેવનાર, હિન્દુ અને મુસલમાન કોમને પોતાની જમણી ને ડાબી આંખો કહેનાર અને દયાનંદ વેદ માટે કર્યું તેવી રીતનું કુરાનનું બુદ્ધિગમ્ય વિશાળ ભાષ્ય તૈયાર કરનાર એ મહાન મુસ્લિમ સૈયદ એહમદ લાલાજીના આરાધ્ય દેવતા હતા. એને ચરણે બેસીને પિતા-પુત્રે હિન્દી રાષ્ટ્રવાદની દીક્ષા લીધેલી. પરંતુ 1885માં મહાસભાનો પાયો નખાયા પછી એક દુર્ભાગ્ય દિનનો સૂરજ ઊગ્યો. સૈયદ એહમદને ‘સર’ની પદવી મળી. એણે પાસું બદલ્યું, કુરાનના ઉદાર અર્થે કરવા છોડીને એ પુરુષ કોમી ઝનૂન જાગ્રત કરવા બેઠા. ઐક્યનું સ્વપ્ન ઊડી ગયું. વીસ વરસના લાજપતે જોયું કે પોતાની આરાધ્ય પ્રતિમાના ટુકડા થઈ ગયા. એણે સર સૈયદ પર ખુલ્લા પત્રો લખ્યા; સર સૈયદની નવી પ્રવૃત્તિને ધિક્કારી કાઢી. પરંતુ એ ધિક્કાર કોઈ દુશ્મનનો, ગુસ્સા ને દ્વેષથી ભરેલો સસ્તો ધિક્કાર નહોતો; એ તો ઘવાયેલા મિત્ર-હૃદયના રુધિર વડે લખાયેલો, બહુમૂલો તિરસ્કાર હતો.

*

“કોણ છે આ લાજપતરાય?” તાડૂકીને એક આદમીએ કરડો અવાજ કાઢ્યો.

એ અવાજ ફિરોઝશા મહેતાનો હતો. 1904નું વર્ષ હતું. મુંબઈ મુકામે મહાસભા મળી હતી. મુંબઈના સિંહ સર ફિરોઝશાની આણ વર્તતી હતી. એના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વના તાપમાં દેશના તમામ નેતાઓનું તેજ કરમાતું હતું. પોતાની દલીલશક્તિના અગ્નિ વડે એ પુરુષ સહુ કોઈને ડારતો હતો. એની સામે ઊઠનારની આબરૂના કાંકરા થઈ જતા હતા. પરંતુ આ અધિવેશનમાં એને પોતાનો પ્રતિસ્પર્ધી લાઘ્યો. વિષયસમિતિની બેઠકમાં મહાસભાના બંધારણનો પ્રશ્ન સળગ્યો હતો. વૃદ્ધ ફિરોઝશા શહેનશાહી અવાજે તાડૂકી ઊઠ્યા કે “મારા મંતવ્ય ઉપર આટલી ધૂષ્ટ ટીકા કરનાર આ લાજપતરાય કોણ છે?”

“હું છું એ લાજપતરાય!” કહેતાં ચાલીશ વર્ષનો પંજાબી નેતા એક ખૂણામાંથી વિદ્યુતવેગે ખડો થઈ ગયો. એની મુખમુદ્રામાં હિંમત અને ગૌરવ ઝળકી રહ્યાં હતાં; પંદર મિનિટ સુધી એણે ફિરોઝશાના પંથભૂલ્યા વિચારો પર વાગધારા ચલાવી. વિનયનો દોર ચૂક્યા વગર એના એકેએક મુદ્દાને તેજસ્વી દલીલોથી ચૂર્ણ કર્યો. ફિરોઝશાએ જીવનમાં પહેલી જ વાર તે દિવસે હાર ખાધી.

*

‘અભય’નાં મૂલ ચૂકવવાં અઘરાં હતાં. એ દિવસોમાં આજીજી, અરજી અને કૃપાયાચનાના ઠરાવો થતા હતા, પરંતુ કાશીની મહાસભામાં અંે ભિક્ષા-યુગના કાળની અંદર 1905ની સાલમાં લાલાજીએ પંજાબમાં વર્તતી દમન-નીત પર પોતાની તલવારશી તાતી તિરસ્કાર-ધારા ચલાવી. એ ‘અભય’નાં મૂલ એણે છ માસ સુધીની હદપારી વડે અને માંડલેના કારાવાસની વેદનાઓ વડે ચૂકવ્યાં. છ માસે છૂટ્ટી થતાં જ એ તલવાર મ્યાનમાંથી બહાર ખેંચાણી. એની ધાર બૂઠી થવાને બદલે પીડનોનું પાણી પીપીને અધિક તેજીલી બની.

*

પોતે ઇંગ્લેન્ડ ઊપડ્યા છે. 1908નું વર્ષ છે. બ્લેકબર્નના સભામંડપમાં લેકેશાયરનો શ્રોતાવર્ગ ઠાંસોઠાંસ ભરાયો છે. લાલાજી જાણે છે કે હિન્દ ઉપર સાચું શાસન લેકેશાયર અને માન્ચેસ્ટરનું જ ચાલી રહ્યું છે. પાર્લમેન્ટ અને પ્રધાનમંડળ આ બે નગરોના મિલ-માલિકોની ભૂકૂટિની કમાન પર ચાલે છે, અને અગાઉ કોઈ હિન્દીના મોંએથી આ સુંવાળી ચામડીના હિન્દશોષક વેપારીઓએ અસભ્ય બોલ સાંભળ્યો નથી : સાંભળે તો સહન કરે કે કેમ તેનો સંદેહ છે. છતાં લાલાજી તો ‘અભય’નો પ્યાલો પી કરીને મસ્ત હતા. પોતાનું શું થશે તેની એને ખેવના નહોતી. એ બોલ્યા – વેદનાના સ્વરો થકી ગુંજતા અવાજે. એમણે અંગ્રજી વાણી પરનું પોતાનું પ્રભુત્વ વહેતું મૂક્યું : ‘હું આંહીં બ્રિટિશ પ્રજા કે બ્રિટિશ સરકારની પાસે કશું ભીખવા માટે નથી આવ્યો. કેમ કે હું માનું છું કે મારા દેશને ભીખવાથી અથવા પ્રાર્થના કરવાથી કશું નથી મળવાનું. હું તો આંહીં આવ્યો છું તે ફક્ત તમને જણાવવા માટે, કે તમારું મહાબ્રિટન હિન્દ તરફ કેવી રીતે વર્તન ચલાવે છે અને હિન્દને કેવી રીતે લૂંટે છે!’

આ શબ્દો 1908માં બોલાયા હતા. શત્રુના ઘરના ઊંબરમાં ઊભીને ઉચ્ચારાયા હતા.

*

મહાત્મા ગાંધીજીની બોલબાલા હતી. ‘બાપુ’નો પડયો બોલ દેશભરમાં ઝિલાતો. એ પુરુષની નરમાશની અંદર પણ એવું તેજ સંઘરાયું હતું, કે ભલભલાઓના હોઠ ફફડીને અણઊઘડ્યા રહેતા. અંે પ્રતાપ કરડી મુખમુદ્રાનો, કતલ કરતી જીભનો કે સામાની પ્રતિષ્ઠા હણતી એકચક્રી કાર્યપદ્ધતિનો ફિરોઝશાહી પ્રતાપ હતો. તેથી જ એની સામે બોલવા ઊઠવું એ 1920ના અંેના દેશવ્યાપી સત-દાવાનળને સમયે સહેલું નહોતું. એવે ટાણે કલકત્તાની અા સાધારણ મહાસભાના અધિવેશનમાં અસહકારનું સમર્થન કરતાં મહાત્માજી બોલ્યા કે ‘હું સ્વરાજ કરતાં પણ રામરાજનો પક્ષકાર છું. જો પંજાબના હત્યાકાંડનું અને ખિલાફતના અન્યાયનું પ્રાયશ્ચિત્ત બ્રિટિશ સરકાર કરી કાઢે અને અંે બે મુદ્દાઓ ઉપર પ્રજાને સંતોષી લે, તો મારે એની સામે કશું કહેવાનું રહે નહીં, વગેરે.’

‘ના જી!’ કહેતા લાલાજી પ્રમુખસ્થાનેથી ઊછળી પડ્યા, ‘મારે તો સ્વરાજને જ ખાતર સ્વરાજ જોઈએ છે. પરદેશીઓ છો ને દેવના દીકરા હોય, છો ને એમની સામે આપણે એક પણ ફરિયાદ ન હોય, છતાં મારે તો હિન્દની ઉપર હિન્દીનું જ રાજ જોઈએ છે. મારે રામરાજ નથી ખપતું.’

ગાંધીયુગના તપતા મધ્યાહ્ને બોલાયેલા આ શબ્દો છે, નિષ્ઠુરતાપૂર્વક નિખાલસ. એ એમણે પોતાને માટે તેમજ પોતાની સમસ્ત પંજાબી ઓલાદને માટે સ્વીકારેલું વિશેષણ પોતાના જીવનના આખર કાળ સુધી સાર્થક કરી બતાવ્યું છે. લોઈડ જ્યોર્જને ખુલ્લો પત્ર લખ્યો. મોન્ટેગ્યૂને લખ્યો, અસહકારના ભરસંગ્રામમાંથી વિનીતોના દળ ઉપર હુમલો કર્યો, સાઈમન કમિશનના સત્કાર વિરુદ્ધ વરિષ્ઠ ધારાસભામાં ઉત્તમોત્તમ વ્યાખ્યાનોની પંક્તિમાં બેસે તેવું વ્યાખ્યાન આપતાં સરકારની બાજી પર બોલ્યા, અથવા તો લખનૌની મહાસમિતિવેળા

સ્વાતંત્ર્યવાદના દેવયુગલ જવાહર – સુભાષ પર ટીકા કરી : તે તમામમાં એ જ ‘અભય’ ગાજી રહ્યો છે. એ જ વજ્રટંકાર સંભળાય છે. અને એ નિખાલસપણાની રમૂજી આંકણી પોતે સ્વયંમેવ કરી કાઢી છે કે ‘વ્યવહારશૂન્ય અને બેવકૂફ તરીકે તો મેં ક્યારનુંયે નામ કાઢ્યું છે.’

પરંતુ નિખાલસપણું, સ્પષ્ટવક્તૃત્વ એટલે ઉદ્ધતાઈ નહિ. ત્રીસ કરોડ લોકો અરધી સદી સુધી તુંડમિજાજીને પોતાની આગેવાનીની કલગી ન જ પહેરાવી રાખે. બોલવું કંઈક અને આચરવું બીજું કંઈક, એવા દંભનાં, છલનાં શાસન આર્યાવર્ત જેવા મહાન દેશના મનુષ્યો પર વિશેષ ચાલ્યાં નથી. નિખાલસપણાનો અધિકાર આટલી વાતો માગી લે છે. બોલ્યા મુજબનું અચારણ : નિઃસ્વાર્થી કારકિર્દી : અંગત કડવાશ વિનાની ખેલાડી નીત : પોતાના મતસમર્થન પૂરતા વિશાળ અનુભવ અને ઊંડો અભ્યાસ : સત્ય સૂઝવાની ક્ષણે જ દોષોનો સ્વીકાર : સત્ય સુઝાડનારની સરદારી નીચે અદના સિપાહી બનીને આત્મસમર્પણને પંથે નીકળી પડવાની નિરભિમાનતા : ને સર્વોપરી તો, નિષ્કલંક ચારિત્ર. લાજપતરાયનું જીવન-સરવૈયું કાઢનારાઓ એકીઅવાજે બોલી ઊઠ્યા છે કે એની કારકિર્દીમાં આ તમામ ગુણોનો સંયોગ થતો હતો.

ઔદાર્ય

1 907માં જ્યારે લાજપતરાય એક સૈકા જૂના કાચદાના બહાના નીચે પહેલવહેલા રાજદ્વારી કેદી તરીકે હદપાર થયા અને માંડલેમાં ગિરફતાર પડ્યા, ત્યારે એમના આર્યસમાજ સાથીઓને હાથે એમને અન્યાય મળેલો. એમની સામે એક પણ આરોપ નહોતો મૂકવામાં આવ્યો. કોઈ સાક્ષીપુરાવો રજૂ નહોતો થયો. પોતાનો બચાવ કરવાની તક એમને નહોતી અપાઈ. ઓરિંતા એક દિવસ પ્રભાતે લાહોરની પોલીસે એમને ફોસલાવી એમની જ મોટરગાડીમાં ઉઠાવ્યા. સ્પેશિયલ ગાડી જોડી, પડદા વીંટી, સુસવાટાવેગે માંડલે પહોંચાડી દીધા. ત્યાં જીવન અપમાનભર્યા આચરણ વડે રિબાયું. એમનું કુટુંબ રઝળતું થયું. એમના વૃદ્ધ પિતાની પાછળ જાસૂસો ગોઠવાયા. એમનો પત્રવ્યવહાર રૂંધાયો. તે વખતે એના મિત્રોની ફરજ તો હતી એની નિર્દોષતા ગજાવવાની. એના જ દ્રવ્યથી તેમજ એના જ પ્રયાસથી પોષાયેલા આર્યસમાજનું કર્તવ્ય તો એના પરનો અખંડ વિશ્વાસ તે સમયે પુકારી ઊઠવાનું હતું. તેને બદલે અાર્યસમાજના આગેવાનોએ શું કર્યું? પંજાબના ગવર્નર પાસે એક પ્રતિનિધિમંડળ મોકલ્યું એ પ્રતિનિધિમંડળે સરકારને જાહેર કર્યું કે લાજપતરાયની સાથે અમારા સમાજને કશો જ સંબંધ રહ્યો નથી. એટલે કે આડકતરી રીતે તેઓએ પોતાના નિષ્પાપ ભેરુના શિર પર એમની રાજકારણી પ્રવૃત્તિઓ પરત્વે તિરસ્કાર દોળ્યો. એમ કરવામાં કદાચ તેઓની મતલબ આર્યસમાજને સરદમકારીનીતિના પંજાબમાંથી ઉગારી લેવાની હશે. પરંતુ ઉગાર શોધવા જતાં અાર્યસમાજના સ્થંભ લાજપતરાયનું બલિદાન દેવાયું. જ્યારે લાલાજી દેશવટેથી પાછા ફર્યા ત્યારે એમને આ કિસ્સાની જાણ થઈ. સરકારી સિતમ કરતાં વધારે મોટો આઘાત એમને આ મિત્રોના કાર્યથી લાગ્યો. બિપિનચંદ્ર પાલ લખે છે કે ‘આવા સંજોગોમાં, જે મિત્રોનો ધર્મ એમને પડખે ઊભા રહી એમના સત્ય અને સ્વાતંત્ર્યની આરાધનાને કારણે એના પર અાવી પડેલી શિક્ષામાં સાથ કરવાનો હતો, તે જ મિત્રોને ઊલટા ખસી જઈ તિરસ્કાર દેતા દેખ્યા પછી પણ ક્ષમા અાપવી, એવી મનની મોટપ તો ભાગ્યે જ બીજા કોઈને માટે શક્ય હશે. પણ લાજપતરાયને તો મેં એ મિત્રો તરફ લેશમાત્ર પણ કડવી લાગણી ધરાવતા દીઠા નથી.’

એ મનમોટપ કેવી હતી? લાલાજીના શબ્દો જ જવાબ દેશે.

‘કેટલાક લોકો કહે છે કે મારી ગેરહાજરીમાં આર્યસમાજે મારા પ્રત્યે દિલસોજી નથી દાખવી; અને અાજે પણ મારા પર એક કાગળમાં લખાઈ આવ્યું છે કે જો આર્યસમાજીઓની મારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ન હોય તો મારે જલદી એનાથી છૂટા થઈ જવું. ઈશ્વરની સાક્ષીએ હું કહું છું કે અાર્યસમાજમાં આગેવાનીને લોભે નહિ પણ મારા જીવનને પવિત્ર બનાવનારા એના સિદ્ધાંતોને ખાતર જ દાખલ થયો હતો. જો મેં એને માટે કશું કર્યું હશે, તો તેથી મેં મારા જીવનને વિશુદ્ધ બનાવ્યું છે. જે કાંઈ અલ્પ શુભ તત્ત્વ હું આજે ધરાવું છું તે મારાં માતપિતાને તથા આર્યસમાજને જ આભારી છે..... માટે એ હજારોમાંથી જો કોઈએ પણ મારી નિંદા કરી હોય, તો અા વ્યાસપીઠ પરથી પ્રભુની સાક્ષીએ હું એને ક્ષમા આપું છું. આજે વિવાદનો કે પરસ્પર કૃતદ્વેષના અાક્ષેપોની ફેંકાફેંકીનો નહિ, પણ પરસ્પર ભેટી લેવાનો સમય છે. છેલ્લાં પચીસ વર્ષ સુધી મેં આર્યસમાજની ચર્ચિત સેવા કરી છે. જોકે હું મારા આટલા ઉપકારક ધર્મનો ત્યાગ નથી કરી શકતો, તે છતાં જો અાર્યસમાજનો કોઈ નેતા એમ કહે છે કે મારા રાજકારણી વિચારોથી સમાજને સહન કરવું પડ્યું છે, તો હું આ ક્ષણે જ સમાજ સાથેનો મારો સંબંધ છેદી નાખવા તૈયાર છું.’

સાચી નિરભિમાન વીરપૂજા એમણે 1907માં ગોખલેજીની લાહોર ખાતેની પધરામણી વખતે કરી દેખાડી હતી. હજારો લાહોરી પ્રજાજનોએ ગોખલેજીનું સ્વાગત કર્યું. સ્ટેશન પરથી સરઘસ કાઢ્યું. એ સરઘસની અંદર લાલાજી ક્યાં હતા? બેઠા હતા તો ગાડી ઉપર, પણ ગોખલેજીની જોડમાં નહિ; એ તો કોચબોક્સ પર બેસીને અતિથિદેવની ગાડીના ઘોડાને હાંકી રહ્યા હતા. ગોખલેજીની કશી વિનંતી કે આજીજી કામ નહોતી આવી. પોતાનાથી ઊલટી જ જાતના રાજનૈતિક આચાર-વિચારો ધરાવનાર બંધુનેતાની પણ આવી પરોણા-ચાકરી કરીને લાલાજીએ બતાવી દીધું હતું કે મતસહિષ્ણુતા અને મનની મોટપ કેવી હોઈ શકે.

ફરી વાર 1913માં ગોખલેજી સાથેનો ઉજ્જવલ પ્રસંગ બની ગયો. બન્નેની વચ્ચે રાજનૈતિક વિચારોનાં તો ગાડાં વહાં જતાં હતાં, પરંતુ એ વિચારભેદથી ગુણદર્શન ઢંકાય તેવું અંતર લાલાજીનું નહોતું. હકીકત એમ હતી કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહ માંડ્યો હતો. ગોખલેજી એમને માટે આંહી ફાળો ઊઘરાવી રહ્યા હતા. એમણે કોઈ સ્નેહીની મારફત કહેવરાવ્યું કે ‘લાલાજી મને પંજાબમાંથી રૂપિયા દસ હજાર કરી અપાશે?’

લાલાજીએ એ મિત્ર દ્વારા જવાબ મોકલ્યો : ‘આપ પોતે જો પધારો તો દસ નહિ પણ વીસ હજાર મેળવી અપાવું; અને નહિ તો એક ફૂટી બદામ પણ મેળવી અપવાનો નથી.’

મિત્ર પૂછે છે કે, ‘હું લાલાજી, ગોખલેજીને તેડાવવા માટે આટલી બધી જહેમત કાં ઉઠાવી રહ્યા છો?’

હસીને લાલાજી બોલ્યા, ‘ઓ ભાઈ! ગોખલેજી જેવા પુનિત નરનું મારે અંગણે તેડું કરવાનો આથી વધુ રૂડો બીજો કયો અવસર આવવાનો હતો?’

ગોખલેજી ગયા. લાલાજીએ કામ શરૂ કર્યું. વીસ નહિ પણ ચાલીસ હજાર રૂપિયા મેળવી અપાયા.

*

મહાયુદ્ધનાં વર્ષોમાં પોતે અમેરિકાની હદપારી ભોગવતા હતા. જન્મભૂમિને માટે ઝૂરતા હતા. પરંતુ મહાયુદ્ધ શમ્યા વગર એ ચક્રવાકને વિયોગની અંધારી રાત્રિનો અંત જડવાનો નહોતો.

ડૉ. હાર્ડીકર અમેરિકાનાં સ્મરણોમાં લખે છે :

“અમે એક જ મકાનમાં સાથે રહેતા હતા. હાથે જ રાંધતા, કપડાં ધોતા ને વાસણ માંજતા. હું પોતે તો ગરીબ કુળમાં જન્મેલો અને શરૂઆતથી જ ભિખારી, એટલે આ વિટેબાણાઓની હું તો કશી પરવા નહોતો કરતો. પરંતુ લાલાજીની શારીરિક તેમજ માનસિક કાળી યાતનાઓ મારાથી દીઠી જતી નહોતી. મેં મારા ભાઈ પર પૂના પત્ર લખ્યો, તેમાં અમારી દિનચર્યાનું વર્ણન આપ્યું અને લાલાજીના પરિતાપોનું ચિત્ર આંક્યું. બન્યું એવું કે મારા ભાઈ એ પત્ર લોકમાન્ય તિલકની પાસે લઈ ગયા. લોકમાન્ય એ આખો અહેવાલ શાંતિથી વાંચી ગયા, દિલગીર થયા, અને તાબડતોબ એમણે મિસિસ એની બેસન્ટની મારફત પાંચ હજાર ડૉલર લાલાજીને પહોંચાડવાની ગોઠવણ કરી. જ્યારે અમને અંક રકમ પહોંચી ત્યારે લાલાજીનું અંતર લોકમાન્ય પ્રતિ અભારભીનું બન્યું અને એમણે કહ્યું ‘હાર્ડીકર, બચ્યા, પરદેશી પ્રચારકાર્યની સાચી કિંમત સમજનાર આ એક જ પુરુષ હિંદમાં છે. એ એક વિરાટ પુરુષ છે. એ એક જ સાચો નેતા છે. તું જ્યારે હિન્દ જા, ત્યારે એની જોડે થોડા માસ રહીને તાલીમ લીધા પછી જ મારી સાથે જોડાજે હો!’”

આખા પ્રસંગમાં લાલાજીની અન્ય દેશભક્તો પ્રતિની નિરભિમાન મનમોટપ જ બોલી રહી છે. ડૉ. હાર્ડીકર સ્પષ્ટ કરે છે કે, ‘આ આખી જ રકમને તુરત જ પ્રચારકાર્ય ખાતે જમા પાડવાનું મને કહી દેવામાં આવ્યું. લાલાજીએ પોતે પોતાના અંગત ઉપયોગ માટે એમાંથી એક

પાઈ સુધ્યાં ખરચી નથી.’

*

એવે સમયે પંજાબમાં લશ્કરી કાયદાએ લોકોનું લોહી વહેવરાવ્યું : જલિયાનવાલા બાગમાં નિરપરાધી નરનારીઓનાં શબો વેરાયાં. આ સમાચાર અમેરિકામાં વંચાયા. લાલાજી નાના બાળકની માફક રડવા લાગ્યા. એમણે હિન્દુ જવાનો પરવાનો મેળવવા ઘણાં-ઘણાં માથાં પટક્યાં, પણ પરવાનો ન જ અપાયો. પછી અેણે પંજાબીઓને નીચે લખ્યો પ્રકટ સંદેશો મોકલ્યો :

‘વહાલા દોસ્તો,

‘પંજાબના હેવાલ પર આ ક્ષણે મારા હૃદયમાં શું-શું થઈ રહ્યું છે તે હું તમને શી રીતે સમજાવું? મારી જબાને તાળાં છે, પણ મારું હૃદય છલછલી રહ્યું છે. અરે, જીવનના સર્વસ્વથી વધુ પ્યારી એ ભૂમિ પર ઊડીને આવવાની મને પાંખો હોત! તમારી પાસે પહોંચવા માટે મેં બધું અજમાવી જોયું, પણ હું નિષ્ફળ પડ્યો છું. મારે શહીદ બનવાનો લોભ નહોતો, ફક્ત તમને ખપ લાગવાની ઝંખના હતી.

‘પ્રથમ પહેલું તમારી પાસેથી આટલું માગું છું કે, તમારે માટે સહનાર નેતાઓની પડખે – એ હરકિસન લાલ, દુનીયંદ, રામભજ દત્ત, સત્યપાલ, કીચલુ (વગેરે વગેરે)ની પડખે, જાતિ, ધર્મ કે પક્ષના ભેદ રાખ્યા વિના તમે ઊભા રહેજો! તમે જાણો છો કે ભૂતકાળમાં મારે એ સહુની સાથે તેઓની નીતિ, કાર્યપદ્ધતિ તેમજ વર્તણૂક પરત્વે મતભેદ હતો. પરંતુ અત્યારે તો હું ફક્ત આટલું જ યાદ રાખવા માગું છું કે તે બધા પંજાબ સરકારની દમનનીતિના ભક્ષ બન્યા છે અને દેશપ્રેમ તેઓનો ગુનો કયો છે. એ રીતે તો તેઓ મને વહાલા છે અને તેઓની જખમી દેશભક્તિને હું વંદના દઉં છું. તેઓની તમામ અંગત નબળાઓને, તમામ દૂષણોને હું ભૂલી ગયો છું. અત્યારે તો તેઓનાં દુઃખો, એ જ એક વિચારની વસ્તુ છે. અત્યારથી તો હું તેઓને પૂજ્યા કરીશ.’

જાહેર જીવનના વિરોધીઓને સ્વદેશ માટે સહન કરતા દેખી વિરોધનું ઝેર નિતારી નાખવું અને પ્રેમની ધારાઓ વહેતી મૂકવી, એવી દિલાવરી બહુ થોડાને વરી છે. લાલાજીનું દરિયાવ દિલ એમનાં દાનપુત્ર અને બલિદાનો કરતાં સવિશેષ આ દૃષ્ટાંતોમાં પ્રકટ થાય છે. એમના પંજાબી બંધુ લાલા ગોકલચંદ સાચું જ લખે છે કે, ‘લાલા લાજપતરાયનું હૃદય મીણ અને વજની વિલક્ષણ મિલાવટથી બન્યું હતું. પારકાનું જરા જેટલું દુઃખ દેખતાં જ એ હૃદય પીગળવા લાગતું, જ્યારે ખુદ પોતાના ઉપર આવી પડતી ચાહે તેવી હાડમારીનો સામનો એ ટકાર છાતીથી કરી શકતા.’

*

દેશબંધુનું અવસાન થયા પછી લાલાજીનું દિલ સ્વારાજદળમાંથી ઉચક થઈ ગયું. પોતાના નેતા પંડિત મોતીલાલજીના કેટલાએક દાવપેચ એમને ન રુચ્યા. બીજી બાજુ એમણે હિન્દુ જાતિ પર મુસલમાન કોમનું વિદ્વાતક આક્રમણ વધતું દીધું. સાચી અથવા ખોટી રીતે એમને ભાસ્યું કે કમજોર પડેલી મહાન હિન્દુ જાતિ જ્યાં સુધી કમજોર જ રહેશે ત્યાં સુધી આખા હિન્દની મુક્તિને એ રૂંધી નાખશે. એમણે માલવિયાજીની સાથે ભળી હિન્દુ મહાસભા સ્થાપી, અને જયકર, મુંજે વગેરેની સાથે મળી નવું રાજદ્વારી દળ – રિસ્પોન્સિવિસ્ટ પાર્ટી – ખડું કર્યું. સ્વારાજ પક્ષની સામે મોરચા માંડ્યા. 1926ની વરણીમાં પં. મોતીલાલની વિરુદ્ધ પોતે ઊભા રહ્યા. બન્ને આગેવાનો વચ્ચે સિદ્ધાંતભેદ અને મતભેદનું મહાયુદ્ધ મંડાઈ ગયું. ઉતાવળિયા સ્વભાવના ઊર્મિલ લાલાજીએ પોતે જેને સાચ માન્યું તેના પક્ષે ખડા રહી પંડિત મોતીલાલની જડ ઉખેડવા ઝુંબેશ આદરી. પંડિતના પક્ષને પંજાબમાં ટકવા ન દીધો. સત્યપાલ

ને દુનીયંદ સરખા પોતાના ગઈ કાલના દૂધભાઈઓનો પણ વિરોધ વહોર્યો.

સને 1928ના સપ્ટેમ્બર માસમાં શું બને છે! લાલા ગિરધારીલાલના શબ્દોમાં જ કહેવા જેવી એ કથા છે –

ધારાસભાની બેઠકમાં હાજરી આપવા હું સીમલા જતો હતો. કાલકા સ્ટેશનેથી લાલાજી પણ મારા ડબ્બામાં ચડ્યા. મળતાંની વાર પહેલવહેલા જ શબ્દો એમના મોંમાંથી આ પડ્યા : “તેં નેહરુ રિપોર્ટ વાંચ્યો? એ તો મહાન વિજયનું કામ થઈ ગયું છે.”

મેં કહ્યું, “ના, હજી નથી વાંચ્યો.”

લાલાજી હર્ષભેર બોલ્યા, “આહા! એ ડોસા મોતીલાલજીએ તો હિન્દને બચાવી લીધું. હું તો એના ઉપર આફરીન છું. મેં તો અંેને તુરત જ મારાં અભિનંદનનો તાર કરી દીધો છે.”

મેં કહ્યું, “લાલાજી, આપને આટલા સુખમય મિજાજમાં ભાળીને મને અનહદ આનંદ થાય છે.”

હું વાક્ય પૂરું કરું ત્યાં તો એ ઉતાવળે બોલી ઊઠ્યા, “આહાહા! તું આવું બોલે છે, કારણ કે તે હજુ રિપોર્ટ વાંચ્યો નથી! સીમલા પહોંચીને તુરત જ હું તને મારી પાસેની પ્રત આપી દઈશ અને ત્યારે જ તું મારા કહેવાનું સત્ય સમજી શકીશ.”

આટલું બોલતાં તો લાલાજીને નબળાઈ વરતાવા લાગી. બરડામાં દુખાવો થવા માંડ્યો. મારી પીઠ થાબડીને એમણે મારા ખભા પર શરીર ઢાળી દીધું.

મેં વિનવ્યું કે, “લાલાજી, આપ સંપૂર્ણ આરામ લો!”

એમની મહાનુભાવતાને છાજતો જ જવાબ મળ્યો : “આરામ! આરામ હવે મારાથી શી રીતે લેવાય? તને ખબર છે ને, આ રિપોર્ટ એટલે મારે માટે ભગીરથ કામ ઊભું થયું. હવે તો હું મોતીલાલજીની જ સેવામાં છું. મને અંે જે ચીંધે તે મારે કરવાનું છે. મારી ચિંતા ન કર, દોસ્ત! છેલ્લી ઘડી સુધી સંગ્રામ ખેડતાં મરવું તો મને પ્યારું છે.”

અને અંે એમ જ મર્યા. એમની મનકામના પરિપૂર્ણ થઈ. એના શબ્દો ભવિષ્ય-વાણીશા નીવડ્યા.

એક બીજે પ્રસંગે : હું જોતો હતો કે એમની કાયા લથડતી હતી. હું સમજતો હતો કે હવે દેશને લાલાજીની ખરી જરૂર પડશે. મારું હૃદય બળતું હતું. મેં પૂછ્યું કે “લાલાજી, થોડાક આરામ પર ચાલ્યા જાઓને!”

મારું અંતઃકરણ એમણે ઉકેલી લીધું. મમતાથી મારો હાથ ઝાલી મને શાંતિપૂર્વક કહ્યું, “તું શીદને ચિંતા કરે છે, બચ્ચા? તું મૃત્યુનો ડર રાખે છે? એ તો અાપણ સહુને માટે મંડાયું છે. મને ખાતરી છે કે મારો અંત હવે નજીક છે. મારી અાશાઓ તમે – ખીલતાં પુષ્પો ઉપર અવલંબી છે. હવે તો તમારે જ યુદ્ધ ચલાવવું પડશે. મારું હૃદય તો એકાએક ટાઢું પડી જાય છે. મને તો હવે કદી ન અનુભવેલો એવો થાક લાગ્યો છે. હવે તો હું ઘેર જઈશ. મને વળી પાછાં અંધારાં અાવે છે.” ભાવિને વીંધી આરપાર જતી હોય તેવી દૃષ્ટિ ફેંકી, અશ્રુભીની આંખે લાલાજીએ મારી સાથેની છેલ્લી વાતચીત ખતમ કરી; અને મારી ચિંતાતુર મનોદશામાંથી મને હચમચાવી નાખી, માયાભર્યા નમસ્કાર કરી, એ વહાલા ડોસા ચાલી નીકળ્યા. હાય! ફરી વાર એમને નહોતું દેખાવું.

વીર મૃત્યુ

1 928ના ઑક્ટોબર માસની તા. 30મીનું પ્રભાત લાહોર નગરના શિર ઉપર સુવાર્ણનો મુગટ પહેરાવતું હતું અને સુસવાટા મારતી અાગગાડી પલે-પલે ‘સાયમન સમ્રક’ને નજીક ને નજીક આણી રહી હતી. પંજાબના હાકેમે એ પરોણાઓને સાચો પ્રજામત સમજવાના શ્રમમાંથી ઉગારવા માટે તે દિવસોમાં જાહેર સભા અને સરઘસ ઉપર મનાઈ-હુકમ મૂક્યો હતો.

લાલાજીના ઓરડામાં ટેલિફોનની ઘંટડીએ ટકોરા દીધા. પોતે યંત્ર કાને લગાડ્યું ને પૂછ્યું “કોણ છો?”

“એ તો હું મહંમદ આલમ, લાલાજી!”

“કેમ, ડૉક્ટર મહંમદ? ફરમાવો.”

“લાલાજી, અમે બધાએ તો નિશ્ચય કર્યો છે.”

“શાનો?”

“પીનલ કોડની કલમ 144નો ભંગ કરીને સભા ભરી સાયમન-બહિષ્કારનું સરઘસ કાઢવાનો.”

“શાબાશ!” યંત્રમાં લાલાજીનો અવાજ ઉત્રત બન્યો : “અને હું પણ તમારી સાથે જ છું, ડૉક્ટર! હું બીમાર છું, બુઢ્ઢો બની ગયો છું, તે છતાં મારું સ્થાન એ સરઘસને મોખરે જ સમજજો!”

સરકારી ઘોષણાનો ભંગ કરતી લાહોરી જનતા હજારોની સંખ્યામાં હલકી ઊઠી. હાથમાં શોકસૂચક શ્યામ પતાકાઓ ફરકતી હતી. ‘સાયમન પાછા સીધાવો’ના ધ્વનિ ગાજતા હતા. મોખરે લાલાજી, રાયજાદા હંસરાજ, ડૉ. સત્યપાલ, ડૉ. મહંમદ આલમ વગેરે સરદારો શાંતિ તથા અહિંસાના સંરક્ષકો બનીને ચાલતા હતા. માલવિયાજીને લાલાજીએ સરઘસને છેડે રાખેલા હતા : એમ કહીને કે ‘આપ બીમાર છો.’ પોતાના પ્રાણની ખેવના ન કરનાર એ પુરુષને બીજા માટે આટલી ઝીણી કાળજી હતી.

સરઘસ સ્ટેશનની નજીક થંભી ગયું અને સાયમન કમિશનની સ્પેશિયલ આગગાડીની વાટ જોતું ઊભું રહ્યું. લોકો માત્ર શાંતિપૂર્વક ઊભા-ઊભા ‘સાયમન પાછા જાઓ’ અને ‘વંદેમાતરમ્’ના નિર્દોષ ધ્વનિ ગજાવી રહ્યા હતા. સ્ટેશનની યોગરદમ કાંટાવાળા તાર બાંધીને યોગાન વાળી લીધું હતું, અને તેની અંદર પોલીસ ઘેરો ઘાલીને ઊભી હતી. એકાએક, કશા પણ ટેટાતોફાન વિના, લોકો તરફથી લગાર પણ કારણ મળ્યા વિના, પોલીસે ભાન ભૂલી જઈ એ તારની બહાર જામેલી મેદનીના મોખરા ઉપર લાઠીના પ્રહારો પર પ્રહારો શરૂ કર્યા અને હુમલો કરનાર માંહેલા આગેવાન અંગ્રેજ અમલદારની લાઠીના ઘા લોકવૃંદને અગ્ર ભાગે ઊભેલા લોક-નેતાઓ ઉપર પડ્યા. ફડ! ફડ! ફડ! લાઠીઓ તૂટી પડી. ડૉ. આલમને, લાલા હંસરાજને, ઘણાને ચોટ લાગી. અને વધુમાં વધુ માર વાગ્યો વૃદ્ધ, જર્જરિત લાલાજીને. એમની છત્રી તૂટી ગઈ. એમની છાતી પર અને ખભા પર ઘા પડ્યા, છતાં પ્રહારો ચાલુ જ રહ્યા. જો રાયજાદા હંસરાજે આડા પડીને પ્રહારો ન ઝીલી લીધા હોત તો લાલાજીનું શરીર ત્યાં ને ત્યાં ઢગલો થઈ જાત.

મોખરે ફડાફડી બોલી ગઈ અને મેદનીમાં શોર મચી ગયો કે ‘નેતાઓને માર્યા! લાલાજીને માર્યા! પોલીસે માર્યા!’ એ શબ્દો ગડગડાટ કરતા તોપખાનાના અવાજની માફક મેદનીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પ્રસરી ગયા. નેતાઓ તરફના એક જ ઇશારે ત્યાં સંગ્રામ મચી જાત. કદાચ સારી પેઠે લોહી છંટાત. પરંતુ ધૈર્યસાગર લાલાજીએ ખામોશી રાખી. અન્ય નેતાઓ પણ જનતાને રોકી પોત-પોતાને સ્થાને અવિચલ ઊભા રહ્યા. લોકો ઉપર અહિંસા અને

શાંતિની નીરવતા પથરાઈ ગઈ. બરાબર છાતીની ચોટ લાગવાથી ખળભળી ગયેલા લાલાજી પલકમાં પાછા ટટ્ટાર થયા અને પોતાની ઉપર નિષ્કારણ આવા નિર્દય પ્રહારો કરનાર અંગ્રેજ અધિકારીને એટલું જ પૂછ્યું “તમારું નામ શું છે?”

એ નિરુત્તર રહ્યો. ફરી વાર લાલાજીએ પૂછ્યું: “જો તું મર્દ હો, તો તારું નામ બતાવ.”

‘હું શા માટે એ પ્રહારો ઝીલતો-ઝીલતો ત્યાં ને ત્યાં ખતમ ન થઈ ગયો? શા માટે તે ક્ષણે મારા અંતરમાં કાયરતાએ ઘર કર્યું હતું? એક રોગીની રીતે રિબાઈ-રિબાઈને બિછાને મરવા કરતાં ત્યાં છાતી પાથરીને પ્રાણ આપવાનું મારા તકદીરમાં કેમ નહોતું?’

આવી-અાવી આંતર્વેદના લાલાજીને તે ઘડીથી સતાવવા લાગી. ઘણા સમયથી ચાલી આવતી ફેફસાંની નબળાઈએ તે પ્રભાતના પ્રહારોથી જોર પકડ્યું પરંતુ દેહની ચિંતા રાખ્યા વિના તે દિવસની સંધ્યાએ લાલાજી સાયમન-વિરોધની સભામાં ચાલ્યા.

“લાલાજી!” ડૉ. ધર્મવીર એમને હાથ જોડીને વિનવવા લાગ્યા, “લાલાજી, ભલા થઈને આપ આજની સભામાં બોલવા ઊઠશો નહિ. ફેફસાંની ઈજા વધી પડશે.”

“નહિ, ભાઈ!” લાલાજી બોલ્યા, “આજે સાંજે તો હું લાખ વાતેય બોલ્યા વગર રહેવાનો નથી. ભલે મારો જીવ નીકળી જાય.”

એ વ્યાખ્યાન લાલાજીના મુખનું છેલ્લું વ્યાખ્યાન હતું, ને છેલ્લું બનવાને જ લાયક હતું. વીરના મૃત્યુને શોભાવનારી એ વાણી હતી. સંસારનું સમગ્ર દૈન્ય ફગાવી દઈ, અનંતના મહાપંથ પર સંચરતો વીર જ એવું બોલે છે, અને એને બોલે-બોલે આગમના સૂર બંધાય છે. એ બોલ્યા તે અા રહ્યું:

“આ વ્યાસપીઠ ઉપર ઊભો રહીને હું ઘોષણા કરું છું કે આજે અમારા પર જે માર પડ્યો છે તે અંગ્રેજી સામ્રાજ્યનો વિનાશ નજીક હોવાની નિશાની આપે છે. જેણે-જેણે પોલીસના આ ફૂર કર્મને જોયું છે તે એને કદી પણ નહિ ભૂલી શકે. અે હીયકારા હુમલાનો બદલો આપણે ચૂકવવો જ રહ્યો છે. એ બદલો આપણે ખૂનખરાબીથી નહિ પણ સ્વાધીનતાની પ્રાપ્તિથી ચૂકવીશું. હું સરકારને ચેતાવું છું કે જો કદાચ આ દેશમાં રુધિરભીની રાજ્યક્રાંતિ ફાટી નીકળે તો તેની જુમ્મેદારી અમારા પર નહિ પણ તમારા દુષ્કર્મી ગોરા અમલદારો પર રહેશે. અમારું ધ્યેય તો અે છે કે અમારે સ્વરાજનું યુદ્ધ શાંતિમય અને અહિંસાત્મક માર્ગે લડી લેવું. પરંતુ જો સરકાર અને સરકારી અધિકારીઓની આવી જ કાર્યરીતિ ચાલુ રહેશે અને એને પરિણામે જો અમારા નૌજવાનો અમારા કહેવાની પરવા છોડી દઈ એવો નિશ્ચય કરી બેસશે કે સ્વાધીનતા હાંસલ કરવાને માટે તો જે કાંઈ કરવું પડે તે બધું ઠીક જ છે, તો એમાં કશા અાશ્ચર્યની વાત નહિ લેખાય. હું એ દિવસ જોવા જીવતો રહીશ કે નહિ તે નથી જાણતો; હું જીવતો રહું કે મરી જાઉં, પણ જો કદાચ મારા દેશના નૌજવાનોને લાચાર બનીને એવા દુર્દિનનો સામનો કરવો પડશે, તો મારો અાત્મા જ્યાં હશે ત્યાંથી તેઓને યુદ્ધમાં વિજય સાંપડવાના આશીર્વાદ દેશે.”

લાઠીના ઘાએ એ જીર્ણ દેહને તે દિવસથી જ ખળભળાવી નાખ્યો હતો. છાતીમાં સોજો આવી ગયો હતો. દિનપ્રતિદિન એની અસર વધતી જ ચાલી, કેમ કે આસાએશ લેવાની સલાહ એમણે માની જ નહિ. નેહરુ રિપોર્ટને લોકપ્રિય બનાવવાના પ્રયત્નો આડે એમને પોતાના પ્રાણની રક્ષા સાંભરી નહિ. દિલ્હીમાં મળેલી મહાસમિતિમાં પોતે હા કરીને હાજરી દેવા ગયા. ત્યાંથી આવ્યા પછી એ પટકાઈને પથારીવશ બન્યા. તા. 17મી નવેમ્બરનું પ્રભાત હતું. વ્યથા વધતી હતી તે પોતે પથારીમાં પડ્યા-પડ્યા મૌન મુખે સહન કરી રહ્યા હતા. એમ કરતાં પીડા અસહ્ય થઈ પડી. અબોલ લાલાજીએ બેઠા થઈને પલંગમાં પલોંઠી ભીડી, આખે માથે કામળો અોઢી લીધો; થોડી વારે છળી પડ્યા, આંખો મીંચી દીધી, પોઢી ગયા મૃત્યુની ગોદમાં.

થોડી વાર તો પાસે બેઠેલ પૌત્રને લાગ્યું કે દાદાજી નિદ્રા કરે છે. પણ પછી સંદેહ પડ્યો. દોડીને સહુને બોલાવ્યા. ટેલિફોન કરીને દાક્તરોને તેડાવ્યા. મૃતદેહની મુખમુદ્રા પર એટલી બધી તાજગી હતી કે દાક્તરોએ આવીને જ્યારે મૃત્યુ જાહેર કર્યું ત્યારે જ શ્રદ્ધા બેઠી કે દીપક ઓલવાયો છે.

લાલા હંસરાજ આવ્યા ને ભાઈ પરમાનંદ આવ્યા. બાલ્યાવસ્થાથી જ દોસ્તીની ગાંઠે બંધાયેલા ત્રણે ગોઠિયા હતા. જીવનના પ્રત્યેક કાર્યમાં ત્રણેએ સાથે મળી સેવા દીધેલી, પરંતુ છેલ્લે-છેલ્લે ભાઈ પરમાનંદની પ્રકૃતિએ પલટો લીધેલો, લાલાજીની સાથે ઉગ્ર મતભેદ પડેલો. લાલાજીના ઉતાવળિયા સ્વભાવે બન્ને વચ્ચે અંગત વિચ્છેદ પાડેલો. ઘણા દિવસથી ચાર આંખો પણ ભેળી નહોતી થઈ. આજ મિત્રના શબના પગ પાસે ઊભેલા એ ‘ભાઈજી’ને સાઠ વર્ષનો ભૂતકાળ સાંભરી આવ્યો. મૃત બાંધવાના સૂતેલા, સૌમ્ય, સ્નેહનીતરતા મુખ સામે ‘ભાઈજી’ની મીઠ મંડાઈ ગઈ. એમનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારાઓ ચાલવા લાગી. મિત્રના ચરણ ઝાલીને ‘ભાઈજી’ નાના બાળકની માફક રોયા. સાંજરે આખું હિન્દુ રોયું. દેશદેશાવરમાં અનેક નાનાંમોટાં સ્નેહીજનોએ પણ અશ્રુ સાર્યા. જેણે-જેણે લાલાજીને દૂભવ્યા હતા તે તમામને દિલમાં ચીરા રહી ગયા. જેને-જેને મરનારે દૂભવેલા તેના વ્રણો ઉપર એ નિર્દોષ મહાવીરના મૃત્યુએ ક્ષમાની ફૂંક મારી રૂઝ વાળી દીધી.

“એ વીર હતો – વીરોનો પણ વીર હતો. અને આના કરતાં બીજું કયું બહેતર મૃત્યુ એ માગી શકત!”

— દીનબંધુ એન્ડ્રુઝ

* * *